Владимір ІЛКОВІЧ (зост.)

Русиньскый новинарь

Сполок русиньскых писателїв Словеньска
Пряшів 2014

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR – program Kultúra národnostných menšín 2014.

© Vladimír Ilkovič (zost.)
Rusínsky novinár
© Zostavovateľ: Vladimír Ilkovič
Zodpovedná a jazyková redaktorka: PhDr. Kvetoslava Koporová, PhD.
© Technický redaktor: Mgr. Tomáš Ličák
© Vydavateľ: Spolok rusínskych spisovateľov Slovenska, 2014.

Všetky práva sú vyhradené.
Túto publikáciu ani jej časti nie je možné reprodukovať bez povolenia majiteľa autorských práv.

Prvé vydanie.

ОБСЯГ

Русиньскый новинарь і єго судьба 6
Сородинцї Миколай, Діоніз, Алексій і Марта 7
ІЗ ЗАПИСНИКА РУСИНЬСКОГО НОВИНАРЯ 19
Алексій Ільковіч:
І. Позначкы ід проблемам підкарпаторуськым 20
Народ 20
Етнічны ґрупы 22
Набоженство 23
Унія з Римскым престолом 27
Культурно-політічны вопросы 28
Выселїня до Америкы 38
Народны рады, приход Чехів 40
Конфесіоналны споры 44
Царіградьскый роскол 46
Взник Унії 48
Православіє 51
Одношіня священиків к народу 53
Аґітачны гесла православных 55
Василіане 58
Єзуїта Венделін Яворка 61
Языковый вопрос 63
Інтеліґенція 64
Українськый язык 64
Авґустин Волошин і Іван Панькевич 66
(Велико)руськый язык 67
Русиньскый язык 69
Українцї (українофілы) і їх політічны партії.
Руси (русофілы) і їх політічны партії. Русины
і їх політічны партії 69
Політічный запас 71
Бой о автономію 71
Політічны партії 72

Алексій Ільковіч:
II. Підкарпаторуська автономія..... 81
Удалости в роцї 1938 на Підкарпатьскій Руси..... 81
Вытворїня Підкарпатьского автономного блоку..... 87
Їдняня о зоставлїню підкарпаторуськой влады..... 100
Орґанізованя ґард..... 107
Поступ Мадяр..... 107
Рокованя чеськословеньско-мадярьской комісії
в Комарнї..... 110
Зневжываня права на самовызначіня
на політічны цїлї..... 110
Волошинова влада..... 114
Непокої в Ужгородї..... 117
Справа о обсаджіню части Підкарпатьской Руси..... 118
Алексій Ільковіч:
III. Обсаджіня Підкарпатьской Руси Мадяріов..... 121
Віденьске рїшіня..... 123
Політічна сітуація в Мадярьску..... 132
Сітуація на Карпатьскій Українї..... 135
Активіты ґарды січовцїв..... 136
Планы Мадяр..... 146
Напятя міджі Нїмецьком і Польском..... 147
По поражцї Польска..... 148
Націзм в Мадярьску..... 153
Песімістічне заключіня..... 157
Додаткы..... 158
Писмо Андрея Глїнкы Алексіёви Ільковічови..... 158
Алексій Ільковіч: Отворене писмо Словацькій
лїдзї в Братїславі..... 163
Справа о поліцайнім дозорї..... 166
Намісто епілоґу..... 168

РУСИНЬСКЫЙ НОВИНАРЬ І ЁГО СУДЬБА

Писати, і хоць коротку біоґрафію мого отця – русиньского новинаря **Алексія Ільковіча,** з котрым єм не мав можность говорити, є барз тяжко. В родиннім архіві єм нашов лем ёго новинарьску леґітімацію, путёвный паспорт і єдно выданя новинок *Карпаторусскій Голос.* Жрідлом першых інформацій о моїм отцёви, вызначній на свою добу особности сполоченьского і політічного жывота, была моя мама Гелена. Мозаіку фактів о Алексіёви Ільковічови доповнила ёго сестра Марта, а тыж ёго приятелї – знамы пряшівскы докторы – Фріч і Ройковіч. Нажаль, нихто з менованых уж не є міджі жывыма. Найвеце інформацій єм роздобыв в Штатнім архіві в Пряшові – Нижнїй Шебастовій. Были то записы з выслуху, заложены в часї другого увязнїню Алексія Ільковіча, по nавернутю з Мадярії.

Найвызнамнїшыма суть дотеперь три ёго неопублікованы роботы: **Позначкы ід проблемам підкарпаторуськым, Підкарпаторуська автономія, Обсаджіня Підкарпатьской Руси Мадяріов з 1940 – 1941 років.** Роботы суть оріґіналны ай тым, же при їх писаню міг вывжывати лем свою память. До бібліотекы і архівів мав в тім часї з моци урядной заказане вступити. Пізнїше мі історік – бывшый доцент на Катедрї історії тогдышнёй Філозофічной факулты Павла Йозефа Шафаріка в Пряшові Андрій Ковач подаровав цїнный документ: **Отворене писмо Словацькій лідзї в Братїславі,** конціповане про Централный союз Підкарпаторуськых штудентів із центром в Ужгородї.

За взацный документ поважую ай **Писмо Андрія Глінкы Алексіёви Ільковічови, редакторови Карпаторусского Голосу** з 2. марца 1934. Новинкы єм вынашов в родиннім архіві. Писмо было написане з нагоды пятьстого чісла того русиньского денника і описує передвойнову політічну атмосферу за першой Чехословацькой републікы, односины Русинів і Словаків.

СОРОДИНЦЇ МИКОЛАЙ, ДІОНІЗ, АЛЕКСІЙ І МАРТА

Іларіон Ільковіч, ґрекатолицькый священик

Алексій Ільковіч (1910 – 1944), мій отець ся народив як третїй сын ґрекокатолицького священика Іларіона[1] Ільковіча. Довєдна ся в русиньскій ґрекокатолицькій родинї

[1] Хоць в офіціалных документах фіґуровало властне мено Іларіон, містне жытельство враховано найблизшой родины знало ґрекокатолицького священика Іларіона Ільковіча під меном Гілар Ільковіч. Так го ословлёвали, але ай сам ся так підписовав. Ёго підпис ся заховав в „Curiculum vitae“ з 15 децембра 1951 і властником того документу є автор статї і ёго сын Владимір Ільковіч.

отця Гілара і ёго жены Ірены, родженой Тороньской народило четверо дітей. Родічам барз залежало на освіті своїх дітей, зато вшыткым дали можность штудовати на высокых школах.

Найстаршый із сородинців мого отця Алексія – Миколай (1904 – 1977) мав природну авторіту. По матурї на реалній ґімназії в Пряшові быв приятый на Природознавчу факулту Карловой університы в Празї, а то на предметы: математіка – фізіка. Выштудовав успішно. Свою педаґоґічну карьєру зачінав на Руській ґімназії в Пряшові в роцї 1936, за Словацького штату робив на Русьскій учітельскій препарандії в Пряшові (інштітут выховлёвав учітелїв про основны школы – позн. ред.), як директор. З політічных прічін быв з того посту одкликаный. По войнї прияв місто на Середній промысловій школї ставебній у Пряшові, де учів аж до пензії. Выховав дві ґенерації ставебных техніків, приправив на далшы штудії будучіх ставебных інжінїрів і архітектів з выходной Словакії. Ексерно чітав лекції з фізікы і вів цвічіня на педаґоґічній факултї УПЙШ в Пряшові. Ёго найвешков залюбов была атлетіка. **Дакілько років быв фунціонарём, розгодцём атлетікы на крайскій уровни. На ёго честь зорґанізовали пряшівскы атлеты Меморіал Миколая Ільковіча в легкій атлетіцї.**

Миколай Ільковіч

Назнамішый быв другородженый – Діоніз (1907 – 1980). Ай він матуровав в Пряшові. На Природознавчій факултї Карловой університы выштудовав хемію як головный предмет, математіку і фізіку як предметы другы. Коротко по успішнім скінчіню штудій ся став найблизшым сполупрацовником професора Ярослава Гейровского, єдиного носителя Нобеловой цїны в научнім одборї полароґрафіа, котрой теоретічна часть є заложена на Гейровского-Ільковічовім законї і Ільковічовій ровніцї. 26. фебруара 1940 наступив нововыменованый 33-річный проф. ПгДр. Ільковіч на Словацьку высоку школу технічну в Братїславі. Чітав теоретічну і

Діоніз Ільковіч

експеріменталну фізіку про штудентів вшыткых одборів СВШТ і на Природознавчій факултї тогдышнёй Словацькой університы. Нескорше, в роцї 1942 ся став деканом той університы. В 1969 роцї были научны і педаґоґічны успіхы

Діоніза Ільковіча высоко оцінены. За вызнамны робочі выслїдкы і окремый принос к розвою полароґрафії му президент републікы запожычів єдно з найвысшых штатных вызнаменань того часу – Ряд працы. Як чоловік быв професор Діоніз Ільковіч барз скромный. Мав окремый змысел про справодливость і честность, а выжадовав то ай од іншых. На выуку фізікы на словацькых школах мав великый вплив Ільковічів учебник „Fyzika“, котра вышла іщі в 1958 році. Вышла в пятёх выданях. Од часу свого першого выданя, як і выданя далшых высокошкольскых учебників фізікы, котры одтогды у нас вышли, є Ільковічова „Fyzika“ все акуалнов і дотеперь неперевершенов.

В році 1953 быв єдным зо закладателїв Словацькой академії наук (вєдно з такыма особностями як: Ш. Шварц, В. Гайко, І. Улегла, В. Петыржілка, Й. Вановіч, Й. Дубіньскый, Й. Ґарай) і выконовав в тім часї барз одповідну задачу главного научного секретаря. Стояв при зроді Фізікалного інштітуту САН в 1956 р. і быв єден з ёго першых директорів. Заложыв ай *Математічно-фізікалный часопис Словацькой академії наук,* много років быв ёго главным редактором.

Памятна табла Діоніза Ільковіча

При отворїню академічного рока 2005/2006, за участи президента републікы Івана Ґашпаровіча, академічных функціонарів САН і Технічной університы, а тыж далшых позваных гостїв, одкрыв ректор Технічной університы проф. Владимір Балеш професорови Діонізови Ільковічови памятну таблу. **Мож сконштатовати, же найславнїшый словацькый фізік 20. стороча быв подля народности Русин.**

Наймолодшов із сородинців была єдина дївка Марта (1912 – 1996). Матуровала на Реалній ґімназії в Пряшові. На Філолоґічній факултї Карловой університы в Празї выштудовала руськый і нїмецькый язык. Єден час учіла языкы на Руській ґімназії в Пряшові. **В 1950 році, в часї тзв. Пряшівского собору при увязнїню свого отця – ґрекокатолицького священика Іларія Ільковіча остро протестовала, за што і єй затримали. Такым способом ся про ню браны вшыткых школ на Словакії заперли.** Роботу єй нашов брат Діоніз. Далшы рокы пережыла в Шаморінї, де робила учтовнічку. Як пензістка ся вернула до Пряшова. Ту жыла аж до своёй смерти.

Марта Ільковічова

Алексій Ільковіч ся народив 20. апріля 1910 року у Фулянці, маленькім селї коло Пряшова, де ёго отець быв ґрекокатолицькым священиком. Родічі великый притиск у выхові клали на русиньску самосвідомость. На Алексія мав великый вплив ёго стрыко др. Еміліян Тороньскый, член Централной Руськой народной рады в Ужгороді, котра взникла в 1918 роцї і была главным орґаном Русинів в першій Чехословацькій републіцї. Матуровав на Руській ґімназії в Пряшові. Почас штудій го інтересовала лінґвістіка, дарило ся му штудовати чуджі языкы. Інтензівно ся інтересовав о русиньску культуру.
В часї штудій на середнїй школї быв вєдно з братом Діонізом членом фолклорного колектіву, котрый мав в репертуарї русиньскы і руськы народны співанкы.

В штудію продовжовав на Правницькій факултї Карловой універзіты, де пришов до контакту з новинарьсков професіов. Наковець штудії права охабив і вырїшив і зачав інтензівно писати і публіковати. Першы, політічно заміряны статї написав як штудент про партійный часопис політічной партії „Národní demokarcie“, председом котрой быв екс-перемєр чехословацькой влады Карел Крамарж. З Крамаржом мали єднакы погляды на задачу Росії в европскій політіцї. Демократічна Росія мала мати в Европі одповідне значіня. Шкода, Росія ся в минулім сторічу не стала демократічным штатом.

Стрічі з Крамаржом мали выжный вплив на ёго далшый жывот. Вырїшив, же ся стане новинарём. В тім часї журналістіка як штудійный предмет не екзістовала. Так ся по штирёх семестрах правницькой факулты записав на Філозофічну факулту в Римі, з латиньскым языком выукы. По абсолвованю двох семестрів зо штудій одышов. Чув ся достаточно фундованый на професію новинаря, котру зачав робити в роцї 1933. Таксамо языково быв на ню барз добрї пприправленый. Словом і писмом знав руськый, словацькый, нїмецькый, чеськый, мадярськый і латиньскый язык.

Активно говорив ай по французькы, сербскы, розумів таксамо хорватськый язык, а самособов материньскый русиньскый язык.

Алексій Ільковіч в часї штудій в Римі. Мож ся додумовати, же єдным з условій штудіа в Римі было, же штудент ся стане священиком, што правдоподобнї Ільковіч не хотїв, прото по роцї з універзіты одышов.

Од року 1935 быв таёмником Союзу підкарпаторуськых новинарїв. В 1938 роцї быв зволеный за председу русиньской культурной орґанізації Русинів Руськый клуб – 1923. До 1938 року быв редактором *Русского Вестника і Карпаторусского Голосу,* котры выходили в Ужгородї. В половинї року 1938 закладує з двома приятелями – редакторами нове періодічне выданя *Карпаторусская Правда,* котра ся в короткім часї стала думкотворнов. Выходить великым тіражом, а Алексій Ільковіч як 28-річный ся стає єй шеф-редактором. Спонзором при заложіню новинок была ёго мати Ірена, котра го барз підпоровала. Новинкы підпорила сумов 10 000 Кчс, што было в тім часї дость грошей. Главнов орьєнтаціов денника была снага інформовати чітателїв найвекшых підкарпаторусиньскых міст о жывотї і дїяню на Підкарпатській Руси а таксамо здобытя автономії

Підкарпатьской Руси. Новинкы пропаґовати автономію і пересвідчовати людей о єй выгодах. Публіковали ся ту ай крітічны статї на адресу чехословацькой влады, яка не мала охоту признати Русинам автономію, не дотримовала Уставу і Сент-жерменьскый договор з 1918 року.

Алексій Ільковіч мав барз добрый характер, знав притягнути на свій бік многых приятелїв. Быв то мудрый, роспозераный, самосвідомый, а тыж барз сполоченьскый чоловік. Особно ся знав із вшыткыма вызнамныма русиньскыма і чехословацькыма політіками тридцятых років 20. сторочa. Открыто крітізовав дакотрых політіків, чім сі роздобыв ай неприятелїв і властне огрожіня. В 1937 роцї Крайскый суд в Кошіцях го одсудив на три рокы арешту за параґраф розбиваня републікы. Єдиным єго грїхом было заложіня пресс-аґентуры Karus з центром в Ню Йорку, котру заложыв вєдно з політіком Др. Ґеорґіом Ґеровскым. Задачов аґентуры было інформовати америцькых Русинів о сітуації в середнїй Европі. Ґеровскый, котрого тыж мали заперти, ся захранив тым, же втїк до Америкы. Стало ся то в штатї, котрый ся выголошовав за найдемократічнїшый в Европі. Як кібы сі Чехы не усвідомлёвали, же небезпеков про них не є снага русиньского новинаря о автономію, але роспинаня нїмецького фашістічного режіму і Генлайновы Судеты. В днешнїм часї бы за такый чін быв наш новинарь похваленый. По амнестії в половинї року 1938 ся Алексій із запалом вернув к новинарьскій роботї. Наслїдовав гектічный час, котрый подробно описав в роботї **Підкарапаторуська автономія.** По падї Годжовой влады, окрем іншых, телефоновав ай з новым председом влады ґенералём Яном Сіровым. По Віденьскім рїшіню з 2. новембра 1938 Словакія і Підкарпатьска Русь стратили велику часть своёй теріторії. Наслїдовала іщі гірша подія – обсаджіня Підкарпатьской Руси Мадяріов. Ай тоту часть смутной історії описав Алексій в роботї під єднаков назвов. Русинам ся поступно тратили сны о автономії... Слїдовала інтернація вызнамнїшых

політіків, новинарїв і іншых особностей на Ужгородьскім замку. Міджі нима быв і Алексій Ільковіч. По обсаджіню Підкарпатьской Руси Мадяры выголошовали, же то, што не дали Чехы Русинам за 20 років, они їм дадуть за 24 годин. Ільковічови ся поступно росплывав і єго новинарьскый сон. В тій атмосферї фрустрації і скламаня му Мадяры понукли місто діктора в будапештьскім розгласї про русиньску і словацьку меншыну. По довшім роздумованю тото місто прияв і зачатком 1939 року ся переселив до Будапешту. Відїв в тім яку-таку шансу боёвати за русиньске дїло. Языковый проблем не мав. Добрї знав по русиньскы, по словацькы і по мадярьскы. Але в короткім часї настало росчарованя. Пришов на то, же вшыткы єго матеріалы суть цензурованы. Сам ся пересвідчів о тім, же обіцянкы Мадяр о будучности Русинів суть фалошны. Мадяры ся усиловали о зновувыбудованя Великой Угорщіны, а русиньску меншыну поважовали лем за єдну з многых. Скламаный Алексій вырїшив, же ся верне на Словакію. На словацькім конзулатї сі выбавив словацькый паспорт, бо чехословацькый стратив платность, а через Братїславу ся вернув на Словакію, домів до Фулянкы, де го за два днї – 27. мая 1940 словацька поліція затримала а пак ескортовала до арешту в Ілаві. Треба повісти, же в тім часї пановала міджі Словакіов і Мадяріов напята політічна атмосфера, зато на Словакії людей підозрївали. В арештї, де го вышетрёвали, молодый Ільковіч перебыв 7 місяцїв, пак быв без обвинїня пропущеный на слободу, але быв му дорученый вымір о поліцайнім доглядї, котрый тримав аж до 13. авґуста 1941 року[2]. В тім часї написав вшыткы свої три роботы. Писав їх так, як сі факты памятав, бо вступ до архівів і бібліотек мав заказаный. Жыти із журналістікы уж не міг, также, мусив рїшати, як буде заробляти на хлїб. В колонцї професія сі зачав присати: „сукромный урядник“.

[2] Жрідло: ŠOBA Prešov. Prezidiálny archív ŠZŽ 1941. Prez. ŠB sign. 97/III-f-1941. Ilkovič Alexej, býv. hlásateľ rusínsko-slovenského rozhlasu v Budapešti – návrat z Maďarska, -- policajný dozor. Kladné číslo 97/3f

Выповнёвав офіціалны друкованы формулары розлічных договорів, жадостей, справ і іншы документы, з котрыма ся на нёго обертали розлічны особы, або уряды. Мав скінчены штири семестры права на Карловій університі в Празї, што му значно помогло в тій роботї. Надїяв ся, же по скінчіню войны ся політічна сітуація змінить і він ся верне назад до Ужгороду, де буде мочі выконовати свою новинарьску роботу. Зачатком 1942 року ся ближе спознав з шумнов штудентков з ґімназії з Пряшова Геленов Янїчковов, яка походила з ёго родного села – Фулянкы. В лїтї того самого рока ся з нёв в братїславскій ґрекокатолицькій церькви повінчав. В Братїславі быв до лїта 1944 року. В тім часї му жена породила двох сынів – Алексія (1943) і Владиміра (1944).

Манжелка Гелена, роджена Янїчкова. Фотоґрафія з вінчанкы.

В осудный день – 19. сектембра в роцї 1944 ся Алексій Ільковіч находив в пряшівскій кавярни Берґер (днесь цукрарня Вікторія), де по цїлословацькім затягу, замірянім на можных антіфашістів го затримало ґестапо. Прічіна была незнама. Може говорив по руськы або по русиньскы, може чітав руськы новинкы, або може выконовав іншу

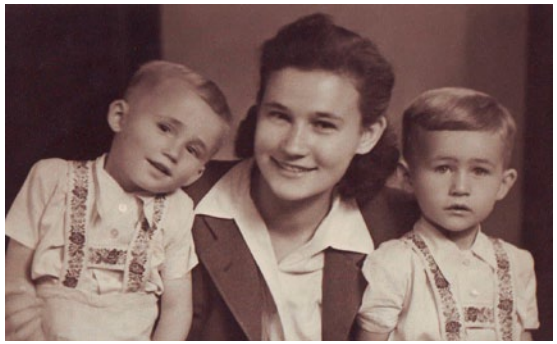

Гелена Ільковічова і єй сынове.

протіфашістічну роботу, о котрій нихто ніч в родинї не знав. Може ся нашла даяка „добра“ душа, котра го удала... Отець Іларій Ільковіч, якый добрї знав по нїмецькы, ся снажив свого сына дістати з арешту. Прияв го велитель ґестапа, але пропустити Алексія ся катеґорічно одпер. 20. децембра 1944 року Пряшів зазнав найчорнїшый день у своїй історії. Бомбардованя міста ся стало осудным. Прямый засяг будовы арешту ґестапа быв знічуючій. Загынули скоро вшыткы арештанты. Цїлково ай по засягу ай іншых цїлїв загынуло у Пряшові веце як 132[3] цівілных особ. **Алексій Ільковіч траґічно загынув як 34-річный.** Похованый є на Великім цінтерю в Пряшові. За нецїлый місяць, 19. януара 1945 року Пряшів быв ослободженый Совєтьсков армадов.

Із вшыткых протаґоністів той книжкы войну не пережыв таксамо ґенераль Олеґ Сватек, котрый быв за протекторату застрїленый ґестапом, Штефан Фенцик быв по переходї фронты застрїленый оддїлами НКВД.

В апрілю 1950 родину Ільковічовых постигла далша траґедія. По тзв. Пряшівскім соборї і наслїднім заказї ґрекокатолицькой церькви быв запертый і інтернованый ґрекокатолицькый священик о. Іларій Ільковіч. З

[3] Позерай: PETRAŠKO, Ľudovít: Bombardovanie Prešova sovietskymi lietadlami (новинкы Korzár z 30. 12. 2004).

інтерначного табора го дістав ёго сын – проф. Діоніз Ільковіч. Свого діда автор тых рядків потім відів аж в 1956 році на ёго погробі в Братїславі.

Владимір Ілковіч,
сын Алексія Ільковіча, русиньского новинаря.

Алексій Ільковіч як модератор розгласу в Будапештї

Новинарьска леґітімація Алексія Ільковіча

ІЗ ЗАПИСНИКА РУСИНЬСКОГО НОВИНАРЯ

Алексій Ільковіч
I. ПОЗНАЧКЫ ІД ПРОБЛЕМАМ ПІДКАРПАТОРУСЬКЫМ[4]

Народ

Під словом народ звычайно думаме сполоченство людей з істыма характерныма знаками, котрыма ся одокремлює од іншого сполоченства – народа. Тоты знакы бывають предметом научного баданя і суть розділены до розлічных областей – области етноґрафічного баданя, ці баданя на основі ґенотіпів.... Коріня такых бадань находиме в історії конкретных ґеоґрафічных цілків, етноґрафічно часто розділных, в культурній історії, а во великій мірі в розвитку набоженства. Огранічіти точно понятя народа з уведженого множества аспектів не є просте. Наісто бы сьме ани не могли точно выділити конкретный народ без найважнішого факту. Тым є спонтанна воля істого цілку называти ся народом, выплываюча з чутя співналежности.

Чутя співналежности і ёго інтензіта є основана якраз на высшеуведженых розлишуючіх знаках. Спонтанна воля є якбы послїднёв етапов розвитку. Она не взникать нараз, так як не взникать нараз чутя співналежности конкретного сполоченства людей. Чутя співналежности ся родить поступно, сполочным історічным розвитком поступно набывать на силї, але може ай падати. Так ся ставаме свідками взнику новых народів, або ай їх занику, ці сплынутя з народами другыма.

Подля того бы сьме могли понятя народ дефіновати приближно так: Народом ся зве таке сполоченство, котре на основі свідомого чутя співналежности, з властной волї ся за народ поважує.

[4] Три роботы (Позначкы ід проблемам підкапаторуськым; Підкарпаторуська авотномія; Обсаджіня Підкарпатьской Руси Мадяріов), як і документы з поліцайного догляду новинаря А. Ільковіча были уложены як тайный матеріал в тогдышнїм Штатнім областнім архіві (ŠOBA) у Пряшові під евіденчным числом 630, сіґнатуров 97/III-f-1941.

Абы сьме могли посудити, ці народна ґрупа, заселяюча южны схылы Карпат, общо звана руськов може ся поважовати за самостатный народ, мусиме сі одповісти на ряд вопросів: ці дана ґрупа має в собі чутя співналежности, а кідь має, то до якой міры і таксамо ці ся сама за народ поважує.

Моёв задачов не є громадити історічны факты о походжіню, расовій прислушности, як ай іншых моментах, з котрых бы мож было черьпати розлишуючі знакы, о котры ся нам їднать. Хочу ся приставити лем при тых моментах, котры уж баданём поволанїшых особ стали ся общо знамыма, то значіть, стали ся знамыма ай про тых, котрых чутя і волю наслїдно формовали. Ай кідь бы ся даны факты вказали далшым баданём як мылны, ніч бы ся не змінило, бо новы інформації бы были релевантны уж лем з оглядом на будучность. Менї іде о сучасность.

З історічных фактів ся мож дізнати, же жытельство в Карпатах є славяньске. Не знає ся точно, ці то платить ай в змыслї расового походжіня. Не знає ся ани то, якы впливы ту зістали позад великого погыбу народів, не дасть ся зістити,

Мапа Підкарпатьской Руси

ці сучасне жительство є ту од найдавнїшых часїв, або до тых країв было колонізоване пізнїше. Видить ся але істым, а бадателї ся в тім стотожнюють, же руське жительство Карпат не має єднотне походжіня. Кідь мож припустити, же часть жительства є автохтонным, є істе, же друга часть ся ту дістала постпно міґрачныма процесами в нескоршім періодї, а то з теріторії Галичі, Буковины і з южных частей Росії.

Етнічны ґрупы

Тото поступне заселёваня тримало аж до нескоршых часів. Не мож знати, ці сучасны Русины, жыючі в Карпатах суть прямыма потомками руськых племен, споминаных в найстаршых документах угорьской історії. Можеме таксамо предпокладати, же тото давне жительство в Карпатах уж ани не є, же давно сплынуло на юговыходї з Мадярами, а на западї зо Словаками, а же теперішнї Русины в Карпатах походять з пізнїшых колонізацій і поступного заселяня той теріторії. Свідчіть о тім ай факт, же етноґрафічны цїлкы в тых краях суть прямыма продовжователями такых істых цїлків в Галичі і в Буковинї. Під Карпатами найдеме ґрупы Лемків, Бойків і Гуцулів так, як ай в другых країнах.

Треба увести ай колонізацію Литовцїв князём Корятовічом, котры были з Литвы выгнаны і прияты угорьскым пановником. Корятовіч ся під Карпатами усів з цїлов своёв армадов і дружинов. Яка велика была тота дружина, не знати. Могла быти значно велика, накілько угорьскый краль му звірив до охраны нелем мукачовскый, але ай маковіцькый град. Важне є тыж сі усвідомити, же северовыходны краї старой Угорщіны были тогды незаселены, также ай Корятовічова дружина, котра ту прибыла, могла мати вплив на етнічне зложіня жительства того краю. Што ся тыкать народа, тот днесь мать много знаків, подобных племенам малоруськым, то значіть – україньскым.

Сам ся поменовав руськым, але вжывать ай адъєктівы Бойко, Гуцул, або Лемко. То, же выходословацькы Русины творять етноґрафічный цїлок з галицькыма Лемками є знаме лем в научных колах. На выходній Словакії суть єднотливцї, котры тоту єдность взаємно утримують і плекають. Чутя лемківской співналежности проникло лем до найсевернїшых країв выхосной Словакії, а то активітами америцького Лемко-Союзу, орґанізації чісто комуністічной.

Гуцулы і Бойкове говорять о собі, же суть Русины. Але Лемко, котрый жыє на выходї Словакії нїґда о собі не повість, же є Русин, але дослїдно ся называть Руснаком. Выходословацькый Лемко але під означінём Русин нїґда не думать жытеля Підкарпатьской Руси, але Галичана. Наперек тому, же етноґрафічно наш Лемко є тотожный з Лемком галицькым, окрім сполочного віросповіданя з ним взаємность не чує. Поважує го скорше за істу сорту Поляка.

Чутя співналежности є міджі народом барз низке ай там, де бы ід тому были вгодны условія. О співналежности з жытелями Росії не мож нияк раз говорити, покы не хочеме говорити о выслїдку пропаґанды послїднїх двох десяток років. Тота пропаґанда але нашла під Карпатами слабый ґрунт, і то лем у части інтеліґенції. Пропаґанда, як будеме дале писати, несла ся двоякым напрямом – в напрямі к Росії, а тыж в напрямі к Галичі, то значіть, к Україні, што нияк раз не внесло світло до зміцнїня чутя співналежности того жительства.

Набоженство

На формованя співналежности того жительства мала, а доднесь і має важный вплив прислушность к тому істому набоженству. На основі конфесіоналной прислушности чутя співналежности є скоро доконале. У самого народа і народностны поменованя – руськый, руснацькый означають скорше прислушность к вірі, обряду, як к народности.

Тот факт быв знамый ай пропаґаторам общоруськых ідей в краях під Карпатами. В дослїдку того, кідь уж не было інакшых арґументів, повказовало ся на набоженство, же ай віра того народа є руська.

Набоженство того народа мож означіти за ґреко-славяньске, на роздїл од набоженства ёго сусїдів, котры суть передовшыткым вірниками римо-латиньскыма. Набоженство і обряды так мож поважовати за найхарактернїшый розлишуючій знак і є потребне докладне баданя в тій области.

О шырїню хрістіанства в тых краях маме лем скромны інформації. А ай тоты, котры суть к діспозіції, дотыкають ся скорше ай сусїднїх народів, як Русів[5] самых. Знаме кирило-мефодьску традіцію і єй значіня в бывшій Панонії, на Мораві і в Чехах, ай кідь видиме, же дїдовизна солуньскых апостолів, высланых з выходного центра тогдышнёго хрістіанства – з Цариграду ся в Карпатах заховала, предці не знаме о старій церьковній історії скоро ніч.

Карпатьскы Русины могли прияти хрістіанство од самотных апостолів, кідьже Мефодій быв довшый період паноньскым архієпіскопом. Але могло ся то стати ай намного пізнїше – од наслїдників і учнїв солуньских апостолів, котры были з теріторії Моравы выгнаны і усїли ся в Семоградьску, Волохії, а часточнї на теріторії сучасной Болгарії. Послїдня верзія буде найвеце правдоподобна, накілько літурґія в Карпатах ся прияла в такій подобі, яка є знама з нескоршого періоду. Но ай в першім припадї, без перманентного контакту з ґреко-славяньскым хрістіанством, выходне церьковництво в Карпатах бы было заникло так, як заникло в околитых країнах. А центер того хрістіанства міг быти, по выгнаню славяньских монахів з Великой Моравы лем на теріторії днешнёй Болгарії, припадно Румунії. Контакт з тыма країнами не мусив быти в минулости барз тяжкый, бо перед взником Угорьской державы, граніцї великой Болгарії сягали праводоподобнї аж ід Карпатам. Кідь ся на тых теріторіях обявили Мадяры, само собов, контакты ся скомпліковали. Наісто але ґреко-славяньске хрістіанство не проникло під Карпаты зо северу, бо хрістіанство ся шырило з югу на север, а не наспак. Росія ся стала хрістіаньсков пізнїше, як Панонія. Кідь бы ся ту быв проявив польскый вплив, тогды бы ся їднало о хрістіанство латиньске, по якім але в Карпатах нїт ани слїду. О екзістенції ґреко-славяньского хрістіанства на теріторії бывшой Угорьской державы од ёго заложіня є достаток доказів. Дає нам їх у великій мірї сама історія той державы. Не мож говорити, жебы ґреко-славяньске хрістіанство в Карпатах в істій етапі заникло і же было обновлене пізнїше з другого боку Карпат.

На тім ніч не мінить ани факт, же зо северу на тоты теріторії все проникало жытельство. Їх поступне заселёваня тых теріторій не мало ниякый вплив на церьковный жывот, котрый ту быв. Такый вплив ся не превказав ани в такім вдячнім літурґічнім прояві, якым є розвиток церьковных мелодій. Церьковны мелодії на южных схылах Карапат суть цїлком оріґіналны і єднотны. Не мають ніч сполочне з мелодіами іншых країв, котры мають таксамо ґреко-славяньскый обряд, то значіть, же ани з мелодіями галицькыма ці києвскыма, о московских ани не думаючі.

Маєме повне право предпокладати, же руськы племена в Карпатах прияли хрістіанство в автентічній подобі, то значіть іщі перед царіградьскым росколом. Але контакты з Римом пізнїше і ту, як знаєме, ся перервали. Не знаєме але ніч єднозначного, коли ся то стало, ани то, під якым впливом. Тот вплив але не мусив прийти зо северу, ба наспак, не мож вылучіти, же в Росії контакты з Римом продовжовали дале, бо дефінітівно заникли аж десь в 15. сторочу. Не сміємe забыти, же гнїздо (центер) росколу было на югу, а не на северї. Там проникло пізнїше скоро тов самов дорогов, як

[5] Під назвов Руси (в контекстї тогдышнёй русофільской орьєнтації, але тыж в контекстї стотожнёваня ідентіты народа з ёго прислушностёв ід выходній церькви) автор має на думцї жытелїв під Карпатами – Русинів, прото ся будеме притримовати сучасного поменованя того жытельства – Русин, Русины (позн. ред.).

хрістіанство саме.
Період росколу під Карпатми не є пробаданый і тяжко го мож пробадати. На прічінї є передовшыткым факт, же церьковный жывот ся ту вів лем у монастырях, побудованых з дерева. В бурях, котры ся тады перегнали, тоты монастырї были знова і знова спустошены, і зато по деревяных будівлях не зістало по них ани памяткы, ани якысь писмовы записи. Зато не можеме знати ніч точного о церьковній справі (штруктурї) на тых теріторіях. Знаме лем то, же інкліновала у великій мірї к южным областям, передовшыткым Семоградьску (Трансілванії), тыж к областям з ґрецьков і ґрецько-славяньсков літурґіов. Наконець, вызначнїшый слїд ту не зохабив ани семоградьскый вплив. Церьков під Карпатами все собі утримовала самобытность, і од найстаршых часів ся не піддавала чуджім впливам.

Ізоловала ся скоро герметічно нелем перед югом, але і перед севером. Тот край в области ґрецько–славяньской церьковной історії творить цалком самостатну капітолу. Быв то жывот сам свій (самобытный) , характерістічный захованём давных традіцій і розвоя дїдовизны подля властного вкусу. Школованя священиків было дость просте і реалізовало ся в монастырях, де ся ручно переписовали потрібны богослужобны книгы. Такы ручно переписованы книгы ся вжывали під Карпатами іщі донедавна і мож їх найти дотеперь у векшынї старых церьквей. Ту ся школовали і діаконы, помічници священиків, з котрых ся пізнїше стали півцёучітелї (дяци) і учітелї на селах. Їх знаня донедавна были лімітованы лем на сферу обрядів і ґрамоты, на знаня писма. Веце валальскый дяк, як го народ называв, ани не потребовав. Піп і діакон (дяк) были донедавна єдиныма репрезентантами ученого ставу. Уряд переважно зіставав в родинї, переходив з отця на сына, наслїдком чого взникали цїлы дінастії попівскых і дяківскых родів, повязаных міджі собов родинныма путами. Притім але тоты родины были худобны, як і остатнїй народ, і жывили ся нераз роботов властных рук.

Условія, в якых жыли, характерізує найлїпше тот факт, же іщі і по заключіню ужгородьской унії, то значіть по обновлїню контактів з Римом, многы з них носили верьбції і бывали в простых сільскых хыжах.

Унія з Римскым престолом

Унія з римскым престолом, обновлена в 16. сторочу подля прикладу унії брестьской, значіть початок новой капітолы в церьковній штруктурї і в общім розвою карпатьской области. Уніов ся дістали грекокатолици під суверенїту яґерьского латиньского архієпіскопа, з котрым мусили довго боёвати за захованя ґреко-славяньской літурґії. Бой выграли. Добили ся і давного желаня – заложыти властне єпіскопство в Мукачові, центром котрого ся пізнїше стало місто Ужгород. Про ґрекокатоликів, заселяючіх теріторію теперішнёй выходной Словакії з Мукачовской єпархії было пізнїше выдїлене самостатне Пряшівске єпіскопство. Так Русины під Карпатами мали дві єпіскопства, довго формалнї підряджены остригомскому архієпіскопови, а теперь, по дефінітівнім вырїшіню вопросів выходной церькви – прямо Риму.

Ґрекокатолицькый й катедралный храм в Ужгородї

Ґрекокатолицькый катедралный храм у Пряшові

По зряджіню мукачовского єпіскопства было треба забезпечіти школованых священиків. Тот вопрос зістав невырішеный ани по основаню властного князького семінара, накілько тот не мав велику уровень, односно едукачного процесу. Позад причленїня прислушників ґрекославяньского ріта к остригомскій єпархії то было місто Тырнава і тырнавскый латиньскый семінар, де богословці з карпатьской области были высиланы на штудії. Тот момент выразно засяг до розвитку ґрекокатолицькой церькви в бывшім Угорьску.

В латиньскых семінарях ся вопросами выходной церькви не заподївали. Не потребовали то. Так потім в тім семінарї выхованы богословці не мали можность спознати властну церьковну культуру. Докінця ай ґрецькы обряды знали лем поверьхно. Выховали з них школованых священиків, але міджі своїх вірників під Карпатами нияк раз не пасовали. Так ся ставали передовшыткым професорами у властных семінарях, што наслїдно позначіло ай приправу священиків, з котрыма ся домашнє, значно конзерватівне жытельство лем барз тяжко могло зжыти і прияти їх за своїх духовных пастырів. Рекація не дала на себе довго чекати і вказала ся наповно такой по першій світовій войнї – в новім русї, котрый выступав протів унії з Римом. О тім буду писати іщі подробнїше.

Культурно-політічны вопросы

Тым періодом ся зачінать період непокоїв на самый перед на церьковнім полю, а позад того ай в жывотї культурно-політічнім. До того часу вопросы народности а таксамо з тым звязаны ай політічны вопросы были мімо сполоченьскых інтересів Русинів. Народ собі жыв спокійным жывотом з яковсь не цїлком яснов представов о співналежности, котра выходила передовшыткым із співналежости конфесіоналной. А то, што платило о народї, то ся односило ай к малочісленній інтеліґенції, котра ся ту помалы родила.

Новы елементы, котры ся до той патріархалной среды сучасно з прониканём культуры і цівілізації діставали, мали за наслїдок розрушаня спокійного жывота в Карпатах. Повстали проблемы, котры было треба рїшыти, взникали вопросы, на котры требало дати одповідї. Священици, котры уж таксамо были на высшім ступню освіты, были нучены тримати крок з розвиваючім ся навколишнїм світом і світьсков культуров. На то было потребне, абы ся напоїли на істе жрідло культуры, проявляюче ся конкретныма формами. А тота форма была репрезентована в першім рядї языком.

В старій Угорщінї в тім часї доміновала латинчіна, котру сі, само собов освоїли ай священици. Зналость латинчіны, хоць ай недоконала, стала ся в клерікалных колах під Карпатами общім фактом. Ясно, же не каждый священик знав добрї по латиньскы, але так то было ай в другых краях Угорьска. Дакотры в зналости латинчіны выникали. Так, наприклад, єден з моїх предків – Алексій Ільковіч писав по латиньскы поезію (мож найти в статї проф. Верґуна[6] в книзї Восем лекцій о Подкарпатскей Русі). Іншы священици писали теолоґічны статї. Наконець, ай єден з найзнамішых карпаторусиньскых будителїв (А. Духновіч – позн. ред.), писав найвеце по латиньскы. Быв то час, кідь в священицькых фамеліях знали по латиньскы ай жены.

Домінанція латинчіны в колах інтеліґенції під Караптами є інтересна тым веце, же священици єй власнї ід богослужбам не потребовали, так, як латиньскы священици. Притомность латиньской культуры під Карпатами свідчіть о значнім впливі латиньскых семінарїв, што вывертать тезы, же під Карпатами была слїдна в тых часах узка взаємность зо світом іншых руськых племен, жыючіх мімо дунайской

[6] Дмитро Верґун (1871 – 1951) быв таксамо поетом. Знама є єго збірка віршів „Карпатскіе отзвуки". Ін: Енциклопедія історії культури карпатських русинів. Зоставителї: МАГОЧІЙ, П. Р. – ПОП, І. (2010). Ужгород: Выдавательство В. Падяка, с. 85.

котлины.

В тім самім розсягу, як вытисковала мадярчіна в Угорьску латиньскый язык, проникла ай міджі Русинів під Карпатами і удомашнёвала ся передовшыткым у священиків і формуючой ся русиньской інтеліґенції. То, же мадярчіна проникла під Карпаты так скоро, як скоро ту вникала цівілізація є лем природным явом, тадь домашні діалекты своёв неєднотностёв не могли постачовати передовшыткым в культівованых проявах інтеліґенції. Реч народа не діспонує нияков термінолоґіов, має лем барз худобну лексіку на выражіня абстрактных понять, є бідна так, як суть бідны ай єй носителї – простый народ. Было можне здоконалёвати і культівовати народну бісїду, але то бы зась мусили зробити люде школованы, зо знанями славістікы. Такы люде ся міджі Русинами в тім часї не вказовали. Вказали ся аж тогды, кідь уж было пізно думати на зоставлїня властного списовного языка, базов якого бы стали підкарпатьскы діалекты.

Мож арґументовати, же тогдышня інтеліґенція ся могла придати к іншым славяньскым языкам, напр. к списовному руському языку. Спочатку ся так не стало зато, же з руськым языком не мав можность нихто з містной інтеліґенції прийти до контакту. Контакты зо севером были надвязаны аж значно нескорше, ай то лем рїдко. Списовну русчіну під Карпатами сі але ани тогды нихто доконало не освоїв, ай кідь романтічне русофілство досягло кулмінації. Стало ся так аж по 1. світовій войнї, кідь были заложены руськы школы, до котрых были закликаны учітелї з Росії, припадно руськы еміґранты[7].

Треба вказати ай на факт, же самы шырителї (велико) руського напряму, званы будителї Карпаторосів, списовный руськый язык самы не овладали і учіли ся го лем барз тяжко. Позорность ся в тім часї концентровала на церьковно-славяньскый язык, котрый ту быв іщі все літурґічным языком. Тот язык ся в минулости мылно поважовав за старославяньскый язык. Церьковнославяньскый язык была власнї староболгарчіна, котру хосновали славяньскы апостолы, што пришли на теріторію Моравії зо Солуна. Тота реч є тяжко зрозуміла сучасным Славянам, накілько має много архаізмів, заниклых ґраматічных форм і выражінь. Є таков мертвов, як ай латиньска, або староґрецька реч.
Знаме, же класічный латиньскый язык ся значно одлишує од языка, котрым писали і пишуть латиньскы церьковны писателї. Є то наслїдком новых понять і впливу жывого языка, на котрім суть авторы одхованы. Без перманентного доповнёваня класічной латинчіны не дала бы ся в сучасности вжывати в каждоденнім жывотї.

Подобныма змінами переходив ай церьковно-славяньскый язык всягды там, де го вжывали як язык літурґічный, то значіть – в Карпатах. Роздїл є лем в тім, же наслїдком недоконалой освіты векшыны священиків, быв тот язык доповнёваный вшеліяк. Окрім того, накілько іде предці лем о славяньскый язык, доповнёвав ся лексіков з жывых діалектів до такой міры, же уж го помалы ани не мож было назвати церьковнославяньскым языком. Притім в каждім краю ся доповнёвав лексіков з містных діалектів, чім ся стратила ёго єднотность. Так власнї взникла база про розвиток єднотливых славяньскых языків.

Ай в Карпатах ся одогравав такый процес. Містны священици і часть народа, што знала писати, доповнёвали літурґічный язык цїлком любовольно. Не было міджі нима філолоґів, прото тот процес быв хаотічный. Мішали ся ту слова мертвого церьковнославяньского языка з жывыма діалектныма словами, прикладовали ся модерны формы к старым словам, або стары припоны к словам новым. Наконець не было двох людей під Карпатами, котры бы писали і говорили єднак. Взаємно сі, правда, добрї розуміли (позерай штудію проф. Поґорелова о ґраматіцї Лучкая).

[7] Руськы еміґранты втїкали з Росії перед болшевізмом (позн. ред.).

Тот процес быв аналоґічным з процесом, якым перешла церьковнославянчіна в іншых руськых краях. Під Карпатами ся але тот процес реалізовав самостатнї, одорвано од другых руськых земель. В Росії ся сформовав списовный російскый язык, но під Карпатами новый славяньскый язык не взник, хоць ту были істы предпоклады к ёго формованю. Можеме конштатовати, же языковый хаос так тримать доднесь і є скомплікованый тым, же до діалектів ся вносять елементы списовной русчіны, а таксамо ай списовной українчіны. До того языкового хаосу не вніс світло ани двадцятьрічный чеськословеньскый режім. Наспак, домашнїй „бабілон" ся обогатив чехізмами і словакізмами. К вытворїню самостатного русиньского языка были предпоклады, не была але воля зробити тот крок. Попробовали то дакотры єднотливцї, міджі нима Авґустин Волошин. Але ай він, кідь збачів, же з ёго намаганями народны масы не суть стотожнены, свою ґраматіку проголосив за неплатну. В общім Русины арґументують тым, же не є актуалным в 20. сторочу закладовати новый списовный язык, навеце про такый малый народ, якым мав быти самостатный народ підкарпаторуськый. В дослїдку того єдны ся клонять ід списовній русчінї, другы к списовній українчінї, а іншы к якомусь домашнёму языковому напряму, без точного проґраму. Так, як першы дві ґрупы не суть у своїм рїшіню дослїдны і не научать ся ці то списовну русчіну, або списовну українчіну, так ай третя ґрупа не робить на тім, абы вытворити свій властный – русиньскый язык[8].

Розоберати, котра ґрупа мать правду, не є моя задача. Обмежу ся лем на факты і думам, же нияк не буду гіперболізовати, кідь сконштатую, же языковый вопрос

[8] Кодіфіковати русиньскый язык на базї містных діалектів ся подарило аж на порозї 21. сторочa і так од року 1995 мають Русины на Словакії свій нормтівный язык, котрый хоснують в розлічных сфера культурно-сполоченьского жывота – позн. ред. Близше о проблематіцї становлїня русиньского списовного языка позерай: ПЛІШКОВА, А. (2006). Списовный язык карпатьских Русинів: Проблемы становліня, кодіфікації, акцептації і сфер функціонованя. Dizertačná práca. Bratislava: Slovenská akadémia vied v Bratislave. Slavistický ústav Jána Stanislava, 159 с.

під Капатами є іщі все в штадіі кріштализації. Чеськый режім на Підкарпатьскій Руси ся не усиловав тоту сітуацію вырїшити. З ясных прічін старостливо утримовав вшыткы три напрямы[9]. Чехы але не суть самы по собі прічінов такого ставу. Права прічіна є закорїнена в розвитку домашнёй сітуації.

К якійсь переходній змінї дошло ту в половинї 19. сторочa, в періодї народных будителїв. Уж самотный факт, же особностям того періоду ся додає адъєктів будителї є доказом того, же до того часу під Карпатами єсвовав став спокою і неінтересу о вшытко, што ся в тім періодї робило в околитых землях.

Період будителїв принїс під Карпаты цїлком новы ідеї. Тоты пришли в першім рядї посередництвом богословцїв, высыланых до семінарїв мімо теріторії Підкарпатя. Велику роль одограє місто Тырнава, нескорше Відень. Ту русиньскы богословцї зачали спознавати новы славяньскы ідеї. В Тырнаві доміновав словацькый вплив, у Відню ся стрїчали зо штудентами – Хорватами і Чехами, а тыж з романтічныма русофілами з Галичі. Українізм іщі не быв слїдный, бо тот ся лем родив. З русиньскыма богословцями утримовала контакты Російска амбасада у Відню, многых докінця ай матеріально підпоровала. Тоты потім, вернувши ся домів, ставали ся найосвіченїшыма і здобывали посты професорів на домашнїх школах, то значіть, мали можность шырити русофільскы і славянофільскы ідеї міджі штудентами.

Цівілна інтеліґенція тыж в многых припадах штудовала в тых містах і мала можность прийти до контакту з проґресівныма ідеями. Єднов з найвызначнїшых особностей быв Русин Адолф Добряньскый, єден із закладателїв Матїці словацькой. Была то єдина особность, котра по Першій світовій войнї засяговала до політікы як трібун

[9] О трёх языковых орьєнтаціях близше позерай: ПЛІШКОВА, А. (2006). Списовный язык карпатьских Русинів: Проблемы становліня, кодіфікації, акцептації і сфер функціонованя. Dizertačná práca. Bratislava: Slovenská akadémia vied v Bratislave. Slavistický ústav Jána Stanislava, 159 с.

підкарпаторуського народа. Епіґонів, правда, мав пізнїше годнї, але нихто з них уж не досяг уровни Добряньского.

Віднёв фаворізованый русофільскый напрям, як го розумів Добряньскый, не зістав без одбитя на далшім розвитку. Обявили ся далшы будителї як міджі духовенством, так ай міджі цівілнов інтеліґенціов. З них ся многы дістали до Росії, де досягли значны успіхы, як наприклад, Михайло Балудяньскый, першый ректор петроградьской університы (став ся ним в роцї 1819 – позн. ред.). Хырь о славі русиньскых особностей ся вертав домів під Карпаты і давав надії романтічным русофілам.

Будителї підкарпатьского народа з часів перед австроугорьскым вырівнанём і беспосереднё по нїм, были в основі пропаґаторами (велико)руськой орьєнтації, были за єднотный (велико)руськый літературный язык. Свої погляды надхнено обгаёвали перед предходцями українського сепаратізма в Галичі. Тот факт є найлїпшым доказом того, же русофілство пришло під Карпаты облуком через Відень. Інакше, кідь бы было ішло природнов дорогов, через тот бік Карпат, была бы ся у нас уяла лінія малоруська – українська, котра доміновала в тім часї в Галичі. Тота під Карпаты пришла аж по 1. світовій войнї.

Треба але і ту зазначіти, же покы уведжены дїятелї сімпатізовали з єднотным (велико)руськым літературным языком, тот язык лем малохто з них знав. Їх (велико)руськый язык быв перемішаный з діалектныма словами і з елементами церьковнославяньского языка. Наконець, ани сам Александер Духновіч, поважованый за найвызначнїшу особность будительского періоду, не писав бесхыбным (велико)руськым языком, наспак, язык ёго віршів з того періоду чітатель лем тяжко порозумить, бо є неприродный про русиньскый контекст.

В новішых часах представителї того періоду, як Добряньскый, Духновіч, Павловіч, Ставровскый і другы, поважують ся за сімбол народного пробуджіня і за закладателїв

народной ідеї під Карпатами. Їх значіня, наісто, не мож поперти, але притім часто ся неправом гіперболізує. В першім рядї, тото, што презентовали а шырили, мало дость далеко од народа. Они волю народа ани ся не намагали тлумачіти, скорїше наспак, своє пересвідчіня ся намагали втиснути шырокым верствам. Притім їх пересвідчіня было до значной міры чудже. Їх літературны творы, котры ся заховали, мож поважовати за цїнны лем поты, покы в тім періодї, в тім языку і в тій области нихто другый ніч лїпшого (цїннїшого) не створив. В основі переважно то суть творы дость прімітівны і што до обсягу, і што до формы в порівнаню з творами, якы взникали в тім часї інде. Тото узнають і їх обєктівнїшы любителї. При посуджованю їх творів вызначну роль має часто аспект, з котрого на них смотриме.

Романтічне русофілство під Карпаты, правда, до окремых областей, дость проникло, але не запустило ту глубше корїня. Є інтересне, же чім дале на запад, тым мож было найти веце русофілів чістого характеру. Так є то і днесь. Може ся то дасть приписати впливу словацькому, де русофілство ся довго пестовало, конкретно в Турчаньскім Св. Мартінї. Русофілство під Карпатами ся пестовало в цалком невинній формі, найвеце на тихых громадах в поєдных парохіях, так як і на Словакії. Ту ся чітали церьковны книгы принешены з Росії і, самособов, домашнї русофільскы новинкы і часописы, конкретно в Будапештї выдаваны новинкы І. Раковского (*Церьковная газета,* 1856 – 1858), а в Ужгородї Є. Фенциком выдаваный часопис Листок (1885 – 1903). Листок переходив солїднов редакціов і мав цалком добру уровень. Тот період не быв аж такый комплікованый, быв без векшых політічных турбуленцій. Тоты ся міджі Русинами найвеце проявлёвали лем в часах волеб, коли русофілы ся намагали протиснути свого кандідата, причім слїднїшы были на западї, як на выходї Словакії.

Угорьскы уряды, правда, по вырівнаню з Австріов, русофілство придушовали, подобно як і на Словакії приду-

шовали каждый рух заміряный проти тоталній мадярізації. Пронаслїдованя і застрашованя поєдных людей было на деннім порядку. Під Карпатами кулміновало беспосереднё перед 1. світовов войнов в знамых мараморошскых процесах. В Мараморошу судили сімпатізантів знамого руського князя Бобриньского, котрый в карпатській области аґітовав з помочов своїх аґентів, на основі шпеціалных компетенцій од царьской влады, з оглядом на потенціалну войну з Австріов. Пізнїше ся вказало, же Бобриньского аґенты были переважно шпіоны. К русофільскому руху народ як такый не выявив свою позіцію. Конець-кінців, к тому ани не мав дость вгодных можностей. Інтересы народа были лімітованы лем на дїла тїсно звязаны з ёго набоженством. Духновіч собі тото наісто усвідомлёвав, кідь з цїлём дати свому дїятельству народный характер, выдав про народ молитвенник Хлїб душі, язык котрого, правда, приближовав (велико)руському языку, але не до такой міры, жебы го народ не прияв. В основі то были молитвы автентічного характеру, то значіть, їх язык быв в переважній мірї церьковнославяньскый з елементами народного языка.

Шпеціально пропаґовати (велико)руськы ідеї міджі народом было тяжке праві так, як легко было шырити ідею руськой співналежности. Є то парадокс. Сам народ ся звав руськым і за свій язык поважовав руськый язык, з котрым к нёму не мож было приступити, бо руськый язык фактічно народ не овладав і мало му розумів. Зато лем барз тяжко было Русинам высвітлити, же тот, про них значнї незрозумілый язык є русчіна, кідьже за руськый язык поважовали свою „народну бісїду". Назва „руськый" з того погляду є інтересным феноменом. Тримають ся нёй розлічны славяньскы племена тым міцнїше, чім менше їм належить. Но а парадоксно, скуточны Руси з історічной Києвской Руси, теперь званой Україна, называють ся Українцями. Але племена на северї Росії, годнї перемішаны з монґольскым аі северьскыма народами ся інакше як Руси называти не хотять. Найюжнїшы руськы племена, котры з руськым світом уж веце як тісяч років не мають ниякы контакты і є вопрос, ці їх властнї за Русів мож поважовати, ся тыж доднесь не перестають называти руськыма. Докінця ай ґрекокатолици з Бачкы, де ся уселили їх предкы з областей Земпліна і Шаріша, свій язык поважують за руськый, ай кідь тот з русчінов не має ніч сполочне.

Як видно, під Карпатами каждый, хто пропаґовав (велико)руськы ідеї, мусив ся выгнути тому, абы з містным жытельством комуніковав по руськы, але охабити народ в тім, же язык, котрым комунікують є найчістїша русчіна. Наконець, не было то ани тяжке, бо ай найгорливішы застанцї (велико)руськой орьєнтації знали лем домашню реч. Тот став ся засаднї не змінив ани до днешнїх днїв. Сьме свідками того, як (велико)руськы аґітаторы грають ся по селах з народом на слїпу бабу. І днесь є тяжке пересвідчіти народ, же має в собі уртимовати і плекати взаємность з руськыма племенами в Галичі і Буковинї, кідь тот народ ся з нима нїґда не контактовав, а кідь гей, так їх внимав як чуджінців. Про підкарпатьского Русина, як єм уж спомянув высше, вшытко, што походить з другого боку Карпат, є чудже, з присмаком Польщі. А Рус з Росії му є уж цїлком чуджій. Він є Москаль, а не Рус. Народ під Карпатами ід Русам з Росії нїґда не чув співналежность. Вказало ся то в 48-ых роках, 19. стороча, а тыж ай по 1. світовій войнї. Членів царьской армады народ старостливо позоровав, находив в нїм істы близкы знакы, але за члена народа, котрый бы быв з ним тотожный го не поважовав.

В тім періодї Русины під Карпатами мали уж свою інтеліґенцію, заступлену скоро у вшыткых областях жывота. Тоты але выштудовали в мадярьскых школах і проблемами свого народа і ёго ідентіты ся занимали барз мало. Поступовала асімілація з мадярьскым жытельством. Мало то свою лоґіку, бо одхованець на мадярьскій культурї лем тяжко бы ся міг активно голосити к ідеям русофілства, о ко-

трых знав лем з бісїды їх пропаґаторів. Докінця ай тоты, котры з тыма ідеями пришли до близшого контакту і мали добре одношіня із романтічныма русофілами, зіставали пасівныма. А тота мала горстка будителїв, котра могла выпродуковати дашто з домашнёй русиньской культуры, не могла успокоїти потребы цїлой русиньской інтеліґенції під Карпатами. Зо скуточным русиньскым світом під Карпатами сплынуло лем барз мало інтелектуалів, а ай то аж по 1. світовій войнї, кідь на то были холем якы-такы можности.

Выселїня до Америкы

На жывот народа під Карпатами мала великый вплив міґрація до Америкы. Худобный підкарпатьскый край ся зачінав перелюднёвати. Народ ся не міг дома ужывити, прото многы одходили до Америкы. Тот міґрачный пруд тримав аж до 1. світовой войны. Під Карпатами помалы не было фамелії, з котрой бы холем єден єй член не одышов за море.

Многы з них, кідь дашто заробили, вертали ся домів. По часї, кідь зароблене ся минуло, зась путовали на шыфі за море. Многы підкарпатьскы ґаздове были в Америцї ай по 3 – 4 раз. Малохто ішов до Америкы з тым, же там зістане навсе. Такых, котры охабляли свою домовину і выселяли ся з цїлов родинов, было барз мало. Дакотрым ся але в Америцї залюбило, усадили ся там і за нима пришли далшы членове родины. Наслїдком того ся підкарпатьскы колонії предці лем зачали розрастати. Говорить ся, же днесь є в Америцї тілько підкарпатьсых Русинів, кілько є тых, што зістали дома.

Выселенцї з Европы пришли в Америцї до беспосереднёго контакту з ідеями, котры дома – під Карпатами голосили русофілы. В Америцї могла вольнї дїяти пропаґанда царьской Росії. Підкарпатьскы Русины пришли до прямого контакту з прислушниками іншых славяньскых народів бывшой Австро-Угорщіны. В Америцї ся спознали ай з руськов православнов церьковлёв, ід котрій ся чім дале тым веце голосили, затоже о їх пасторацію в старім краю ся нихто барз не старав. Русофілство ся міджі нашыма в Америцї барз закорїнило, а з ним ай ёго наслїдкы – руське православіє. Не міг то змінити ани факт, же зо старого краю ту были высиланы ґрекокатолицькы священици як місіонарї. Тоты ся самы дістали під вплив православія, што вело по скінчіню войны ід заложіню автокефалной підкарпаторуськой церькви. Тота не была під руськов, але під царіградьсков юрісдікціов. Быв то якыйсь переход міджі ґрекокатолицьков церьковлёв, што была дома і міджі руськым православіом. Дома, в старім краю є вплив „американів" выразнїшый. Русофілство аж посередництвом америцькых реемiґрантів зачало інтензівнїше проникати міджі народ. Много значів ай писомный контакт американів з родинов в старім краю. Тот вплив в незменшеній мірї тримать доднесь.

В такім невываженім ставі застигла карпатьскый край світова война. Сам період войны на розвиток жывота не мав аж такый великый вплив. Ани околность, же ту проникли войска царьской Росії. На руськых вояків, як єм уж увів, народ позерав як на чуджінців, докінця ай як на неприятеля. Главнї прото, же войнов быв бідный карпатьскый край іщі веце спустошеный. Цїле нещастя, котре ту принесла война, народ приписав „Москалям". Наіснї, не мож говорити о тім, же народ бы ід ним чув сімпатії. Ай на руськых заятців ся позерав як на чуджінців. Подобнї чуджім елементом зістала ай еміґрація, котра ся ту містами усїла. Од нёй ся, парадоксно, сепаровали ай тоты найгорливішы репрезентанты (велико)руськой ідеї. Прічіну мож глядати в роздїлности як натуры, так ай роздїлности поглядів на істы річі, а таксамо ай роздїлный способ думаня. Вказало ся, же співналежность, хоць ай є посилнёвана ідеями, не мусить досягнути чутя – того главного реґулатора волї.

Світова война предці лем принесла важны моменты

до жывота народа під Карпатами, а то в подобі на тот час модных гесел о рівности і слободі. Тоты проникли передовшыткым до вопросів соціалных і нашли добрый ґрунт про свій розвой і під Карпатами. Але низка уровень школованости підкарпатьского жытельства спрічінила то, же шыковным демаґоґам ся подарило народному руху дати цілком інакшый напрям. Розбурены мыслї ся легко дали звести з пути і валяти авторіты. Не є незнамым фактом, же масы суть приправлены будьколи і будьшто роздрыляти і спалити і лем барз мало ся старають о то, што ся на згорениску буде ставляти. Многы приступують ід ставителям, подають їм малту і цеглу, но кідь відять, што ся поставило, крутять головами. Відять новы ставбы, котры самы помагали ставляти, но котры ту в конечнім дослїдку мати ани не хотїли.

Народны рады, приход Чехів

Не хочу розоберати подробности припоїня карпатьской области ід Чеськословеньскому штату. На тім актї были заінтересованы передовшыткым вітязны моцности а то подля референцій, якы дістали од будователїв Чеськословеньского штату. Рішучов але была воля моцностей. Функцію розлічных народных рад під Карпатами, зачінаючі пряшівсков, аж по раду хустьску притім але не мож підцїнёвати. Но їх значіня падать, кідь уважиме, же были основаны на ініціатіві єднотливцїв, без участи шырокых мас, котры ся барз мало старали о то, што было і што бы мало прийти, маючі страх главнї з революції, котра ся уж вказовала. Сам народ, часто вывжываючі вгодный час на рабованя обходів і корчмів по Жыдах і на выганяня попів, старав ся мало о народны рады, або о їх екзістенції ани не знав.

Як єм уж спомянув, народных рад під Карпатами было дакілько, причім кажда з них мала інакшый погляд на будучность. Хустьска уж тогды сімпатізовала з україньскыма

снагами і была за припоїня ід великій Україні, котра в ся тім часї скоро утворила. Ужгородьска рада на челї з Авґустином Волошином была за інтеґріту Угорьска. Тот факт є дость куріозный, з оглядом на нескоршу роль Волошина в підкарпатьскій політіцї. Лем пряшівска Руська народна рада, котра была в многых оглядах під словацькым впливом, під веджінём Антонія Бескида[10], бывшого посланця народной партії в будапештьскім парламентї, была за припоїня ід Чеськословеньску. Становиско вшыткых рад ся стало єднотным, кідь ся в Ужгородї зъєднотили під назвов **Централна Руська Народна Рада** і сворнї ся высловили за припоїня к Чеськословеньскому штату. Долежітость того рішіня ся але годнї послабила, кідь уважиме, же в тім часї была Підкарпатьска Русь уж обсаджена чеськым войском, а перед будовов, де ся роковало, стояла страж леґіонарїв. Кідь возьмеме до увагы тоты, а ай іншы околности, ціле „добровольне припоїня" є скорше фрашков і в каждім припадї ся дасть о нїм діскутовати. Видить ся правдов скорше факт, же підкарпатьскый народ, ці го назвеме руськым, або україньскым, в часах беспосереднё по войнї не быв натілько політічно зрїлый, абы міг одповідно вырїшовати о своїй долї.

Правда, вшыткы ґрупы на Підкарпатьскій Руси, котры были за припоїня к Чеськословеньску акцентовали, же ішло о припоїня добровольне. Робило ся так свідомо лем зато, абы так скорше принутили празьку владу к реалізації обіцяной автономії, як ї сен-жерменьскый міровый договор заручовав.

Не мож поперти, же приход чеського войска на Підкарпатьску Русь, де уж быв настоленый комуністічный режім Бейлы Куны, якый давав чутя беспечности як особ, так ай маєтку, не зістав без впливу. На менталїту людей, парадоксно, приход чеського войска мав але цїлком інакшый

[10] Пізнїше другого губернатора Підкарпатьской Руси (позн. ред).

вплив, як бы ся чекало. Міджі народом ся шырило, же Чехы несуть слободу. Росшырёвало ся, же не буде панів і же каждый буде робити, што буде хотїти. Слобода міджі народом під Карапатами ся злучовала з анархіов. Доднесь є по селах знаме гесло старых часів: Гуня выграла! На другім боцї, не мож поперти, же на Підкарпатьскій Руси, як ай на выходній Словакії были кола, котры вітали Чехів як носителїв славяньской взаємности. Під Карпатами таксамо жыли романтічны Славяне так міджі інтеліґенціов, як ай міджі народом.

Двадцятьрічне панство Чехів на Підкарпатьскій Руси характерізують три моменты. Передовшыткым бой за списовный язык, за набоженство і за автономію. При розобераню часів чеського панства під Карпатами многы ся допущають той хыбы, же вшытко зле приписують Чехам – цїлком некрітічно і єдностранно. Такый поступ не є правилный. Само собов, ай Чехы мали свої властны інтересы і не помагали тому, што бы їх інтересам могло уближыти. Став общого хаосу быв про них вітаный, треба але підкреслити, же тот хаос і замотаность підкарпатьскы Русины вчінили самы. Чехы могли мати лем радість, як ся в тім домашнїм хаосї дарить чехізації.

О чехізацію ся празькым чінителям скуточнї їднало, зато ся к нїй цїлено приближовали. Відячі, же з домашнёго „бабілона" ніч ся не родить, што бы чехізації бранило, были докінця приправлены змірити ся з думков, же на тій теріторії выникне штось на подобу малого Руська, якыйсь міст к славяньскому выходу. Они передтым карпатьску область не знали і посуджовали єй лем подля того, што о нїй бісїдовали єднотливы русофілы.

Чінителї під Карапатами ся перебігали в тім, абы Прага мала на тоту теріторію якнайлїпшый погляд. Може то робили цїлком несвідомо, як кібы сі думали, же кідь Прага увірить, же карпатьска область є таков, яку бы єй хотїла мати, поступно ся таков за помочі Чехів ай стане. Тот поступ разили нелем прихыленцї (велико)руського, але ай україньского напряму, а тыж ай застанцёве домашнёго напряму. Прага мала увірити, же Підкарпатя є на єднім боцї земля чісто руська, подобнї як московска Русь, на другім боцї є то земля чісто україньска, як Запорізько, а напослїдок, же є то чісто одлишна теріторія, на нияку другу у світї не подобна. Послїднїй верзії Прага правдоподобнї увірила. Так до Прагы зачали приходити делеґації вшыткых трёх напрямів з цїлём, очорнити тых другых і вказати на правилность своїх поглядів. К слову ся голосили і розлїчны народностны ґрупы, котры Прага дость фаворізовала, абы сітуацію іщі веце скомпліковала. К такым ґрупам належали передовшыткым Жыдове, так ортодоксны, як ай сіоністічны, дале Румуне, докінця ай Циґане. На першім містї то але были Мадяры – як опозічны, так ай такзваного штатотворного зафарблїня, котрым Прага не стачіла вылагодити.

Наконець Прага выслала на Підкарпатьску Русь Чехів. Што они реферовали, не знати, фактом зістає, же з Підкарпатьской Руси уж не одышли. Наспак, за нима приходили все новы і новы, аж їх ту было повно.

Домашнї то відїли і не барз ся їм то любило. Зроблити але не могли ніч. Успокоёвали ся з дебатами і взаємным обвинёванём з чехофілства. Тото было дость одповідаюче, бо скоро вшыткы ґрупы ся перебігали в тім, здобыти Чехів на свій бік. К тому іщі на сцену вступило може туцет політічных партій з розлїчным культурным і політічным проґрамом, домашнёго і празького походжіня, з котрых кажда мала своє шпеціалне одношіня к єднотливым напрямам.

Спомянув єм, же двадцятьрічне панство Чехів на Підкарпатьскій Руси характерізує бой конфесіоналный, культурный, а тыж партійно-політічный. Попробую їх в далшых частях подробнїше приближыти.

Конфесіоналны споры

Жытельство на северовыходных схылах Карпат є ґрекокатолицького віросповіданя. Треба підкреслити, же тота назва, хоць є і общо хоснована і прижыта, не выстигує точно то, што бы мала. Тото набоженство бы ся мало звати ортодоксно-католицьке, візантьско-славяньского ріта, узнаваюче владу Рима. Така назва бы была призначна ай про цілу царіградьску церьков перед єй росколом. На выході, по конфлікті з Римом, зачали поступно вірници означовати своє набоженство двома першыма словами уведженой назвы, бісїдуючі о собі, же суть ортодоксны католици, нескорше уже лем курто, же суть ортодоксны, хоснуючі дедале веце намісто слова католици поменованя хрістіане. Католицьке означіня вжывали лем на означіня западной церькви.

Подобнї, кідь бы сьме мали точно означіти прислушників запаной церькви, мали бы сьме о них повісти, же суть ортодоксны католици латиньского ріта, під владов Рима. Роздїл бы быв лем в слові, котрым ся означує обряд. Напроти того, на западї слово ортодоксный перестали уже давно хосновати, з вынятком богословскых книг. Усталив ся звычай называти ся курто – **римскым католиком.**

Як видно, назвы-поменованя ґрекокатолик і римскый католик суть дость неточно скорочены. Окрім того, перша часть назвы-поменованя была лем недавно вытворена з цїлём, абы ся прислушници, котры ся нёв означають веце одлишовали од ортодоксных хрістіан выходных. Тото розлишованя є лем вонкашнє, бо в літурґічных обрядах як зъєдночены, так ай незъєдночены[11] з Римом называють ся хрістіанами ортодоксныма, в церьковній речі хтістіанами **православныма.**

Православный – мало бы быти дословным перекладом

[11] Зъєдночеными автор розумить уніатів (передтым православных, зъєдночених з Римом), за незъєдночених поважує православных, котры не переступили (не зъєднотили ся з Римом) на ґрекокатолицьку віру, але зістали православныма (позн. ред.).

понятя ортодоксный (ortodoxos), што значіть, же тото слово не має ніч сполочного з поменованём Слав, як бы сі многы думали. Хоць є правда, же тот переклад не є цїлком правилный і може бы было лїпше переложыти слово ortodoxos як православлячій[12], што значіть тот, котрый славить Бога так, як треба. Форма слова – doxos є з ґраматічного погляду активна форма (актів), а не пасівна (пасів). Тот ґраматічный екскурз але ніч не мінить на фактї, бо ужываный переклад ся прижыв і походить з часів, коли славяньска літурґія ся іщі лем формовала. Мож конштатовати, же поступ галицькых ґрекокатоликів, котры понятя православный замінюють понятём правовірный є неправилный, бо правовірный не є перекладом слова **ortodoxos.** Наслїдно у незъєдночених з Римом взникать ілузія, як кібы ішло о порушіня святого писма і обрядів. На теріорії южно од Карпат таку назву нихто не хосновав і дотеперь ся в богослужбах называють ґрекокатолици лем православныма, а не правовірныма.

Термін ґрекокатолик не є точный ани прото, бо ту ся не їднать о чісто ґрецькый обряд. Богослужобна реч є ту уже славяньска, не ґрецька, а ай сам ґрецькый ріт, одколи го Славяне перевзяли, не перестав ся дале розвивати. Тот розвиток го значно змінив, дав му в многых оглядах інакшый характер. Конець-кінців, розвиток не быв всягды єднакый а прото во вшыткых славяньскых землях ся ґрецька літурґія выслугує з меншыма одлишностями. Літурґія і обряд під Карпатами суть годнї одлишны од літурґії і обряда в Росії. В многых оглядах ся одлишують ай од обрядів в Галичі. На єднім місцю єм увів свойбытность церьковных мелодій. Тот факт треба выздвигнути передовшыткым прото, бо у выходной церькви суть мелодії точно встановлены, звязаны з обрядом і в їх компонованю не є тілько вольности, як в западній обрядовости[13].

12 Православлячій мож перетлумачіти як тот, што узнавать (славить) праву віру (позн. ред.).
13 Таксамо ся не допущать вжываня ниякых музичных інштрументів, характерный є лем голосовый спів, тзв. Простопініє, чім суть обряды під Карпатами унікатны (позн. ред.).

В самотнім Римі ґрецькый обряд тыж одлишують од ґрецько-славяньского. Наперек тому, снагы галицькых ґрекокатоликів о то, абы їх обряды были схвалены, абы быв узнаный обряд rito rutheno, обряд українськый, Рим дослїдно одмітать. Наспак, папеж Піюс XII. выдав декрет **Motu proprie,** в котрім підкреслив, же окрім обряду чісто ґрецького узнає ся лем єднотный ґреко-славяньскый обряд. То значіть, розлічны обычаї в розлічных країнах ся властнї лем толерують, бо не суть заказаны а то лем дотогды, доколи ушорїня сітуації з выходнов церьковлёв не буде докінчене. Тото ушорїня ся в Римі робить уже дакілько років. Так ся толерує напр. ай мадярьска богослужобна реч в Мадярьску. В общім але в Римі называють так Галичан, як ай ґрекокатоликів Підкарпатськы Рутены, мають ай свою шпеціалну сполочну коляю і одлишують їх од Росіян в каждім оглядї.

Уведжене наіснї буде постачовати, абы значіня поменовань зъєдноченых і незъєдноченых, прислушників выходной церькви было ясне і зрозуміле. Треба ся але орьєнтовати на річі важнїшы. Єднов з них є одповідь на вопрос, на чім є заложена віра підкарпатського народа, што має сполочне з віров Росіян і в чім ся од нёй одлишує.

Царіградьскый роскол

Є знамый факт, же до царіградьского росколу ся віра выходных хрістіан од віры западу не одлишовала. На выходї мали лем інакшы обряды, а царіградьскый патріарха у вопросах церьковных мав найшыршу компетенцію. Сформовало ся ту але цїлком одлишне церьковне право од права западного, накілько патріарха западу – папеж до церьковных річей выходу засяговав правом свого первенства лем рїдко, а то лем в такых припадах, кідь ішло о спорны факты односно учіня віры. Наперек тому, єдність выходу і западу была доконала.

Царіградьскый роскол у XII. сторочу тоту єдність порушив. Говорило ся о тім як о схізмі. Кідь хоснуєме понятя схізма, думаме тым роскол, котрый выпливать не так з доґматічных спорів, як скоріше зо спорів о церьковну юрісдікцію. В Царіградї ся скуточнї їднало в першім рядї о юрісдікцію церьковну. Нашли ся, правда, ай арґументы доґматічны, але тоты в Царіградї лем як кібы насилу выгротили, лем жебы роскол могли лїпше здоводнити. Накілько роскол быв підложеный і доводами доґматічныма, могли бы сьме говорити о єресї.

В общім ся але в данім припадї о єресї не говорить, бо з оглядом на характер спорных доґм не є цїлком евідентне, ці выходна церьков доґмы практічно порушує. Так напр. на выходї поужывають Credo в старій формі без додатку filioque, притім але вірять во вшытко, што їх о єдноті Отця і Сына остатнї доґмы учать. Таксамо ай кідь формально екзістенцію очістця поперають, предці за помершыма служать службу божу ай на выходї.

Тоты факты сі усвідомлює ай Рим. Многы уніоністічны писателї на то реґуларно повказують. У звязи з выходнов церьковлёв є звыком царіградьской юрісдікції говорити не о єресї, але лем о схізмі. Важне є притім зазначіти, же Рим николи не перестав узнавати непорушеность апостольского наслїдства Цариграду і узнає тым таксамо высвячованя православных священиків.

Комплікованїше то є з вопросом доґм, проголошеных в часї росколу. Тоты уж православны віруючі якбач з дослїдности не узнають. Но ай ту іде скоріше о неузнаваня, як о пряме одмітаня, неґацію. Важне є, же на тоты „роздїлности" выходной церькви ся Рим, главно в новішых часах, в намаганю о унію позерать дость лїберально.

Не є моёв задачов россудити о што іде в росколї выходу із западом. Обмежив єм ся лем на основу росколу выходной церькви, а то до такой міры, до якой є потребне, абы наслїдны річі, о котрых буду писати, были порозумены. Як

опорный пункт в даній проблематіці уводжу становиско западной церькви, котре буде мочі даный вопрос ліпше і простїшов формов выяснити.

Взник Унії

Унія, яку з Римом заключіли в 16. сторічу православны під Карпатами подля прикладу галицькой унії не є ничім інакшым, як обновлїнём ставу сперед царіградьского росколу. Іде лем о снагу, бо такый став є неможне в днешнїм часї обновити. Передовшыткым прото, бо сам Царіград надале зістає в росколї, а з ним ай векша часть выходу. Тыж прото, бо од того часу так западна, як ай выходна церьков перешла уж далшыма штадіами розвитку, што ся тыкать церьковной орґанізації. Неможность обновлїня ставу, якый быв перед росколом, мать про унію за наслїдок, же зъєдночены выходны[14] зістають без властного патріархы. Уніяты нелем же узнавають прімат папежа, але заєдно суть прямо папежови римскому як патріархови западу підпорядкованы односно церьковных дїл. Наслїдком того сі уж не мають право волити своїх єпіскопів самы, як то было у выходных церьковлей звыком (конкретно православной – позн. ред.), але єпіскопа менує папеж, як є завжыване в западных церьквах.

З того є ясне, же унія, хоць як выговлює засадам доґматічным, не є ставом доконалым, а односно церьковной орґанізації скорше ставом провізорным. Тот факт сі Рим барз добрї усвідомлює. Менше сі то усвідомлюють домашнї церьковны кола. Наслїдком того, в повойновім розвитку при арґументації, респ. при обгаёваню унії як ліпшой вольбы перед руськов православнов церьковлёв домашнї церьковны кола ся вказали надміру неприправлены. Часто вжывали невгодны арґументы, котры мож было барз легко вывернути. Кідьже унію не доказали обгаїти вгодныма арґументами, тым властно непрямо помагали шырїню православія.

На першый погляд ся заключінём унії ніч не змінило. Рим охабив вірникам ґрецькый обряд, славяньску богослужобну реч і дакотры ідентіфікачны особитости, котры ся дотыкали церьковной орґанізації. Єднов з них быв факт, же штуденты-богословцї (будучі ґрекокатолицькы священици) ся могли женити, в платности зістав ай старый юліаньскый календарь і под. То, же обряды сі мають заховати автохтонный характер, то Рим прямо нарядив. Таке наряджіня але не ґарантовало утриманя сі далшых шпеціфік, котры прямо з обрядовостёв не были звязаны. Календарь, напр. є річов астрономічнов, а женитва будучіх священиків, або жывот в целібатї зась річов внуторной дісціпліны. Кідь потім нескорше Рим тоты мімообрядны шпеціфікы радив одстранити, двигла ся волна протесту у нас дома, а тыж в Америцї. Протестуючі зачали обвинёвати Рим, же не дотримує догоду унії. Ці было розумне наполїгати на одстранїню тых шпеціфік з боку Рима? Тото наполїганя было реалізоване в часї, кідь ся ку нам зачало перетисковати православіє. В часї, кідь унію уж ніч не могло огрозити, одстранёвати тоты шпеціфікы не мало змысел.

Зістає але фактом, же то не быв Рим, котрый бы тоты річі форсіровав, але скоріше дакотры домашнї горливцї, котры хотїли быти мудрїшы як сам папеж римскый. Наконець їх сам Рим мусив заставити в тых ініціатівах.

По приятю унії під Карпатами а таксамо ай в Галичі, зачали проникати до обрядів істы новоты. Єднов з них было, же в Хедї ся зачало хосновати слово **filioque,** ай кідь то Рим не нарядив, маючі а мысли, же не мусить ся высловлёвати то, о чім ся не похыбує. Довгы выходны службы божы ся зачінають свойвольно скорочовати подля западного образу. Многы молитвы, передтым співаны, священик лем

[14] Зъєдночены выходны (ґрекокатолици, котры были передтым православныма і котры зъєдночінём з католицьков церьковлёв стратили дакотры права, котры мали як православны. Єдным з тых прав было волити сі властного митрополиту (у западній церькви є то функція єпіскопа). Православна церьков на Словакії і в Чехах доднесь вывжывать тото право. Позерай (За нового православного митрополиту зволили Растїслава, In: НН ч. 2/2014, с. 1 (позн. ред.).

тихо одрїкав. Завели ся тзв. **тихы службы божы,** на выходї цїлком незнамы. Поступно ся зачав мінити выходный традічный комбінованый хрест – із спіднїм косым раменом. На многых містах з церьковлей одстранили іконостас, зачали ся вжывати монштрації[15] і под. Вшытко тото поступно, непозоровано. Вплив на то мав передовшыткым близкый контакт з латиньсков церьковлёв, причім многы нашы священици ся школовали в латиньскых семінарях, респ. выходну обрядовость ани не знали. Годнї ту быв слїдный вплив галицькых Василіан, котры новоты заводили з умыслом вытворити в нашых краях уж высше спомянутый обряд україньскый – rito rutheno.

Рим, котрый ся на зъєдночіня позерав все як на міст ід православному выходу знав, же тот буде лем тогды скуточным мостом, кідь ся буде певно операти о обидва берегы, то значіть, кідь окрім вірности Риму не стратить выходну форму обрядів. Прото зачав реаґовати на заводжованя новот а часто ай закрочів протів того. Але Галичане, котрых было все у выходній конґреґації дость, арґументовали, же новоты сі желать сам народ, а накілько суть індіферентны, не є доводу їх не поволити. Тот арґумент, котрый быв правдивый в галицькых условіях, не быв правдивый в одношіню ку підкарпатській теріторії, бо ту народ у своїй консерватівности быв все протів будьякым новотам. Накілько приход тых новот спозоровав, сперав ся натілько, же містами многы вірници переходили ід православію якраз з той прічіны.

Окрім того, выходны ґрекокатолицькы священици під Карпатами, праві так, як в Галичі, перестали носити довге волося і бороды. Зачали ся облїкати як латиньскы священици, перестали носити ризы – вшытко тото із згодов своїх єпіскопів, докінця подля їх прикладу. Суть то річі мало вызначны, але тоты малы зміны дали наконець основу про

[15] Монштранції - реліквії (позн. ред.)

вонкашню модіфікацію традічно выходной церькви під Карпатами, котра тым зачала тратити свій тіпічный выходный характер.

Вшыткы тоты новоты ся у нас споминають як выслїдок снагы о латинізацію. Умыселно і прямо не латинізовав у нас нихто. Цїлый тот процес ішов поступно, ненасилно, якбы сам од себе, з высшеуведженых прічін. В результатї то але была в істім оглядї скуточна латинізація, а в каждім припадї непідложене порушованя выходного ріта, на котре не мають право ани єпіскопи.

Православіє

В такім ставі была церьков під Карпатами беспосереднё перед першов світовов войнов. В часї войны в Мараморошу, потім нескорше, такой по войнї всягды в карпатській области вказало ся руське православіє як рух за зрушіня Унії вболоченый у великоруській реверендї. Тот рух ся нечекано розріс і зорвав із собов дас четвертину жытельства. Міджі нашыма выселенцями в Америцї мало православіє іщі векшый успіх. Ід руському православію ту перешли може дві третины ґрекокатоликів.

По переворотї[16] ся руське православіє шырило під Карпатами як лавина. Было то спроваджане многыма признаками набоженьскых непокоїв, а то містами аж такых, як суть описаны з часів середнёвіку. Ґрекокатолицькы священици в многых припадах мусили втїкати зо своїх парохій. Многы дістали од своїх вірників на опущіня парохії лем куртый термін. Ґрекокатолицькы церькви ся заберали часто насилным способом. Даколи ся о них вірници, котры были прихыленцями унії формально били з православныма незъєдночеными. Припады посквернїня церьковлей і перерушованя богослужеб были на деннім порядку.

[16] Алексій Ільковіч думать на період по першій світовій войнї, коли взникла перша Чеськословеньска република (позн. ред.).

Треба вказати на то, же така атмосфера была слїдна по войнї, в часї, коли якраз настала „слобода". Під понятём слобода народ на многых місцях розумів анархію. Міджітым ся в містах рабовало, а під червеным прапором співала Інтернаціонала, по селах ся выбавлёвали „учты" із священиками, як із може єдиныма представниками „паньского" ставу.

Ґазда під Карпатами тыж робив революцію. Кідьже ёго прадїдівске набоженьске чувство му не дозволяло стати ся з вечора до рана атеістом, выбавлёвав сі „учты" бодай лем зо „старым" набожеством, котре му до істой міры припоминало „стары порядкы". Выгнав свого священика, але кідьже без священика зістати не міг, привів на ёго місце православного. Тот одправляв службу божу так, як ай ґрекокатолицькый, ай погріб, вінчанку ці хрещіня одправляв єднак, быв але омного туншый. Якбы ай нї, ішло предці о руськых еміґрантів, выголодованых на смерть... Што є властно православіє і чом треба унію одшмарити, то народ точно не знав. Дашто о тім чув дома, даякы інформації приходили з Америкы. О православію вірників наслїдно охотно поучів православный „батюшка" – піп, кідь ся уж в данім селї всалашыв.

Приближно в такім дусї ся оголосило під Карпатами руське православіє. Тот період іщі нихто правдиво не описав. Были бы то наісто інтересны факты. Дакотры ся на дану річ позерають з розлічных углів погляду, выхабляючі може єден з найважнїшых моментів – момент соціалный. В многых аспектах ся тот рух вказав як соціална революція. Лем єй субєкт і обєкт є іншый, як звычайно.

Як ся на шырїня православія позерала чеська адміністрація, кідьже ту часто ішло о явне порушованя платных законів? Мож одповісти, же цїлком пасівно. Є то природне, тадь православіє нияк не засяговало до їх інтересів. До істой міры властнї ішло о демонштрацію против минулости. Окрім того, орьєнтація на православіє была в духу тогды модного в Чехах гесла: Гет од Рима! Аж по роках, кідь ся сітуація як-так влагоїла, помагала урядна міць вертати насилно забраны ґрекокатолицькы церькви, але аж по довгых судных спорах, в котрых ґрекокатолицька церьков мусила доказовати свою правду.

Не хотїв бы єм приписовати вшытко зле Чехам, як ся то часто робить, бо тоты вшыткы споры мали корїня в першім рядї дома і выпливали з цїлого комплексу моментів. Чехы были в тім участны лем до істой міры, а то до такой, же охотно підкладовали дрывна там, де уж горїв вгень. Вшытко навколо православно-ґракокатолицькых спорів выпливало з набоженьскых, народностных, соціалных і многых іншых моментів, котры выплавали на поверьх якраз в повойновім часї. Уведу іщі дакотры іншы важны моменты, котры єм іщі не споминав.

Одношіня священиків к народу

В многых оглядах вырїшалным было одношіня народа ід містному духовенству. Тото одношіня не было найлїпше. То є факт, котрый мушене было признати ай духовенство. Він мав дакілько прічін. Попробую їх згорнути до слїдуючіх думок. Духовенство під Карпатами ся тримало як кібы боком і было дость резервоване в контактї із своїма вірниками. Не было легке школованій, інтеліґентній особі, яков быв священик, мати тепле і близке одношіня к простому чоловіковивірникови. На таке одношіня было треба зрїлость особности і выняткость. А нашы священици не выникали вынятковов інтеліґенціов. Были то обычайны сільскы хлопцї, котры перестали носити верьбцї і жывити ся роботов властных рук. Штудії в богословскых семінарях з них не зробили вынятковых ученых. Дістали ся над уровень простого селяна, але не досягли такого розвитку і доконалости, абы доказали порозуміти світу простого чоловіка – свого вірника і без тяжкостей нашли ід нёму тепле одношіня. Курто мож скон-

штатовати, же священици під Карпатами часто забывали на то, же їх посланём є нелем вести к вірї і за порушованя божых заповідей свою овечку карати, але быти в першім рядї духовным порадником, тїшытелём в бідї, приятелём, отцём і братом. Простый народ міг часто чути погорданя од отця духовного, вывышованя ся над нёго. Таке дашто народ скоро спозорує, а вера же не одпустить.

Можеме опоновати, же освіта священиків є всягды єднака і не має вплив на наслїдне одношіня священика ід вірникам. На то одповідам, же напятя міджі вірниками і священиком в тім часї не быв яв обмеженый лем на Карпаты. Такы приклады найдеме ай інде. Кідь ся але інде обыйдуть без наслїдків, у вірників під Карпатами є то інакше. Мать то свої доводы, котры мож высвітлити одлишным приниманём поставлїня священика під Карпатами своїма вірниками. В іншых краях є назераня на поставлїня священика цїлком інакше. В іншых краях уж давно заникла памятка о тім, же священиком быв чоловік з народа. А конець-кінців, в западных церьковлях ся дотримує целібат, котрый дає простор священикови веце ся веновати своїм вірникам, накілько повинности ід родинї не має. Латиньска церьков наіснї не завела целібат надарьмо.

Священик під Карпатами на своє посланя позерав часто не з позіції священика. Забыв на факт, же він не є обычайный робітник, котрый за роботу дістає плацу. Про священика не має быти главным оцїнїнём ёго плаца за роботу. Многы священици были аж барз матеріально заложены. Посланя священика ся в родинах з великой міры дїдило – переходило з отця на сына. Дїдили ся докінця ай самотны парохії, протоже священик ся на свою парохію позерав як на свій маєток. Так, як богатый землевластник позерать на своє панство. Зато потім неєден з підкарпатьскых священиків мусив спокутовати свої хыбы, але ай хыбы своїх предків. Істый матеріалізм у нашых священиків выплывать з факту, же мають властны родины. Добрї знаме, же парохії під Карпатами были худобны, де бы ся ай неженатый священик мусив ускромнити. А што мав робити такый, котрый мав 6, або і 8 дїтей? Самособов, як добрый отець, хотїв їх школовати, постарати ся о їх будучность. Кідь ся ускромнити не міг, мусив ся підрядити засадї: каждый робітник є годен своёй плацы. Таксамо реверенды під Карпатами были дорогы, над можности простого народа. Не хочу тым повісти, же священици здерали своїх вірників, але многы од того не были аж так далеко. Треба підкреслити, же підкарпатьскый ґазда не платив свому священикови делемякы податкы, бо іщі мав в памяти часы, кідь священик выжыв з выносу з фундушів, котры патрили ід парохії. На церьковны сыпкы і на повинны роботы на полю священика народ нїґда не позерав з ласков. Прото гесла, котры ознамлёвали скасованя коблины і роковины просты люде привитали з таков радостёв, як кідь было скасоване кріпацтво.

Наконець, треба увести ай факт, же священици під Карпатами до значной міры прияли мадярьску культуру і бісїду. Тым явно вказовали свою одлишность од простого народа, котрый мадярьскым нїґда не быв. Мало то свої наслїдкы. Народ, главнї по войнї, по занику „мадярьского світа" під Карпатами відїв в особі священика чуджій жывел, од котрого го дїлить велика пропасть нелем соціалного статусу, але ай народностна пропасть[17]. За такых околностей ся не мож было чудовати, же шырителї православія, котры базовали передовшыткым на недобрім одношіню ґрекокатолицькых священиків к своїм вірникам, могли в тім часї мати під Карпатами успіх.

Аґітачны гесла православных

Рух, котрый ся під Карпатами вказав зданливо нараз і нечекано, быв властнї проявом незгоды народа з многы-

[17] Міджі вірниками то были мадяроны, у котрых нелем соціалный статус, але ай бісїда была роздїлна (позн. ред.).

ма явами в ґрекокатолицькій церькви. Будуючі на старій русофільскій базї хватали ся шырителї православія вшыткого, што бы їм могло забезпечіти успіх.

Шырителї руського православія боёвали протів унії з Римом передовшыткым повказованём на шыріня латинізації, на порушованя чістоты обрядів, акцентованём факту, же руське (розумій русиньске) набоженство під Карпатами є лем незъєдночене православіє, накілько ся к нёму голосить цїлый (велико)руськый народ. Опроти тому унія є лем авсртійскым фіґлём на роздвоїня Русинів під Карпатами і на підопертя українізма. Повказовало ся ай на то, же ґрекокатолицькы священици вывжывають простый народ. Суть то мадяроне, котрых треба знічіти, треба роздрыляти сыпкы, котры были в тім часї сучастёв парохій, таксамо зрушити роботованя на церьковных фундушах. Опоненты унії крітізовали таксамо зрушіня старого юліаньского календаря і заведжіня нового – ґреґоріаньского. Така аґітація мала, самособов, на многых містах успіх. Шыріня православія але не мало доґматічный характер, бо ёго шырителї не говорили о вірі як такій. Выкладу о православній вірі бы простый народ наісто не розумів і міг бы сі думати, же іде о нову віру. А нову віру конзерватівный народ під Карпатами не рад приїмав. В общім, ай там, де было православіє приняте сі вірници не усвідомлёвали, же ся голосять ід новій вірі. Представы простых людей о конфесії были звязаны скорше з церьковныма обрядами, а тоты ся практічно змінили лем мінімально. Шырителї православія ся цїлено выгынали пробам голосити нову віру, знаючі менталіту людей. Доґматічне підложіня новой віры православны выявили аж годнї пізнїше, ай то лем там, де ся православіє прижыло.

Ай інтеліґенція під Карпатами зачала по войнї поступно переступляти на православну віру. Єй мотівы але были скорше народностны, як набоженьскы. Ішло передовшыткым о прихыленців великоруського напряму міджі Русинами, котры відїли в православію потверджіня своёй „руськости". Самособов, роль одогравали ай высшеспомянуты доводы.

Горливыма апостолами православія ся стали ай дакотры учителї. Высвітлити то мож фактом, же одношіня учителїв і священиків не было найлїпше, а то нелем під Карпатами. Учительскый став ся на Підкарпатю в тім часї зачав лем вказовати на сценї сполоченьского жывота. Наконець, скоріше то ани не было можне, бо першы учителї были колишнї валальскы писарї, або канторы (дяци) в церькви, котры свої знаня набыли лем куртым перебыванём в монастырю, што во векшынї припадів значіло, же знали лем чітати і писати. В рядных учительскых семінарях были школованы лем послїднї дві ґенерації, но уровень тых семінарїв ся лем помалы двигала на уровень середнїх школ.
Учителї-абсолвенты такых учительскых семінарїв, котры вступали до учительскых служеб по політічнім перевороті, намагали ся активізовати скоріше в політічных партіях, як в церьковнім жывотї. Прото не мож увести жадны конкретны факты о приниманю, або і шыріню православія тогдышнїм учительскым ставом.

Факт, же ся православіє під Карпатами дость росшырило, до значной міры спрічінила неорґанізованость ґрекокатоликів. Треба конштатовати, же было бы ся росшырило намного веце, кідь бы мала православна церьков достаток священиків, передовшыткым священиків школованых. Обрана протів православію была з боку ґрекокатоликів нелем же неорґанізована, але не были на ню ани приготовлены, респ. огрожіня такого характеру їх несподївало. Так спочатку не придїляли шыріню православія позорность і цїлый рух підцїнёвали, а то і наперек скушеностям ґрекокатоликів в Америцї. Окрім того ся сполягали на підпору штатной моци – урядів, котры, як ся вказало, не закрочіли. З боку ґрекокатолицькых священиків ся вказав недостаток ай в тім, же были выховлёваны в латиньскых семінарях, де шпеціалны вопросы односно выходной церькви розоберали

лем барз поверьхно. Прото обранна стратеґія была барз неясна, часто мало пересвідчіва. Но ай демонштрація „своёй правды" у православных місцями упала аж на таку уровень, же ся проявлёвала лем замащеныма ризами, нестриженыма бородами і цілково занедбаным выглядом православного священика. На почудованя, уніатськы священици не доказали тот „імідж", котрый презентовали поєдны православны попи вывжыти на свій хосен, хоць і были штудованы, на розділ од православных попів. І так уніяты зістали скорше в позіції обраны, а православны атаковали. Далшы тяжкости плынули з факту, же ряджіня обраны против православію было звірене монахам-Василіанам, а то были в тім часї передовшыткым Галичане. У звязи з тым, треба холем дакілько фактів увести ай о чінї Василіан.

Василіане

Монашество выходной церькви, на розділ од монашества западной церькви ся вызначує єднотностёв. В рамках выходной церькви єствує властно лем єден чін, заложеный св. Василіом Великым. Прото каждый выходный монах є Василіаном, также поменоватя монах і Василіан означує у выходній церькви тото саме понятя, то значіть, же суть сінонімами.

Василіане перечекали вшыткы зміны на выходї і приспособили ся тым змінам. Позад царіградського росколу стали ся ай они „росколниками". Там, де была пізнїше обновлена унія, стали ся ай они уніятами, то значіть – ґрекокатоликами, заховлюючі сі притім тоту саму прісну реґулу.

По обновлїню унії ся стары реґулы вказали мало пружны з оглядом на нову сполоченьску сітуацію і модерны потребы сполочности. Прото в Римі зачали уважовати о реформі чіну Василіан. Реформу поважовали за потребну ай прото, бо до выходного монашества проникли дакотры явы, котры были лем тяжко приниманы в условіях унії. Наконець реформа была зреалізована, але неєднотно. Ґрецькых Василіан напр. реформовали Бенедіктіны, галицькых, а потім ай підкарпатськых зась Єзуїты. В дослїдку той неєднотной реформы доднесь зістало лем дакілько чінів Василіан. Галицькы і підкарпатськы Василіане ся уж называють Василіане св. Йосафата і мають в Римі свого властного „ґенераля".

Перед першов світовов войнов было під Карпатами веце василіаньскых монастырїв. З них найважнїшым быв монастырь коло Мукачова (на Підкарпатській Руси), на выходнім Словеньску то быв монастырь коло Буківця, в Мадярьску монастырь в Марія Повчі. Векшына василіаньскых монастырїв была по першій світовій войнї знивочена. Накілько центер монастырїв по першій світовій войнї припав Мадярьску, веджіня монастырїв під Карпатами ся хопили монахы з Галичі. В такій сітуації підкарпатськы монастырї дістали цїлком новый, галицькый характер. З новыма монахами дістав силу ай новый у підкарпатськых Русинів дотогды неросшыреный напрям – українськый[18]. Монаси з Галичі не могли знати условія розвитку на підкарпатю, не могли знати ани менталїту людей під Карпатами, она їм была чуджа. Прото галицькы монаси были приниманы міджі народом як чуджій елемент. В представах тых людей, орьєтнованых скорше русофільскым напрямом, было найвекшов барьєров про шырїня православной віры якраз українофілство, котре ту не мало ниякой традіції. Галичане ся з уніатськой церькви намагають вытворити якусь народну українську церьков подля моделу руського православія, котре в тім часї было народнов церьковлёв Московской Руси. Жебы то было можне, пробовали підпоровати снагы о умеле вытворїня новых обрядів, якыйсь обряд українськый – rito rutheno[19], котрый бы ся од обрядів православной церькви значно одлишовав. О тім єм уж але говорив в капітолї о характері

[18] О тім шырше позерай: PLIŠKOVÁ, Anna. (2007). Rusínsky jazyk na Slovensku: Náčrt vývoja a súčasné problémy. Prešov: Metodicko-pedagogické centrum v Prešove, str. 31-41.

[19] На ёго названя докінця зволили старе поменованя Русинів – Рутгены (позн. ред.)

выходного обряду.

Василіане не заставили шыріня православія на Підкарпатській Руси. Наспак, їх активіты были часто приливанём олїю до огня, накілько голосили річі, котры міджі людми під Карпатами были непопуларны. Окрім того, непрямо потверджовали арґументы православных, главно тоты, котры ся дотыкали обрядів а тыж українізма.

Ай кідь ся їм не подарило выкорінити православіє, повнили холем другу задачу – шырити ідею українізма[20]. Їх успіх быв заложеный на факті, же доказали проникнути прямо до веджіня двох підкарпатськых єпіскопскых урядів. Тогдышнїй пряшівскый єпіскоп быв прямо членом чіну Василіан. Так мав ай істый вплив на выхову будучіх священиків, а під свій вплив дістали ай веджіня церьковной середнёй школы в Ужгородї[21].

Не тверджу, же вшыткы активіты Василіан по войнї під Карпатами „під покровительством" уніатьской церькви были планы. Што ся але могло освідчіти в Галичі, не мусило быти добре, а векшынов ся ани не прижыло у нас. Василіане мали скушености з Галичі і думали, же така практіка може быти аплікована ай під Карпатами. В тім ся мылили. Розвиток в Галичі быв в многім подобный, але не тотожный. Галицькы Василіане якбы то не збачіли і силов-моцов хотїли просадити своє. Забыли на конзерватівізм, предсудкы, котры сі народ, обколешеный горами і одрїзаный од „світа" сторочами вытворив. А тоты ся не дали одстранити лем так.

Факт, же галицькы Василіане ся можуть успішно активізовати лем там, де є закорїнене українофілство, знають уж ай в Римі. Прото їх посланя в послїднїм часї годнї обмежили. До того часу ся на них позерали як на будучіх апостолів в Росії, днесь бы їх уж до Росії не послали, ани

[20] Ідея, котра говорила, же містне жытельство – Русины суть властно Українцї, респ. же з Українцями творять єден сполочный народ (позн. ред.).

[21] Єпіскопом в тім часї быв Павел Ґойдіч, а в Ужгородї была Учітельска семінарія, котра выховлёвала будучіх ґрекокатолицькых священиків (позн. ред.).

кідь бы то околности дозволяли. Тота задача є в сучасности звірена другым монахам – Єзуїтам, редемпторістам, а найновше ай іншым чінам, котрых членове прияли ґрецько-славяньскый обряд.

Єзуїта Венделін Яворка

В Римі была тыж зряджена шпеціална „руська коляя", котрой ректором быв Єзуіта – Словак Венделін Яворка, котрый прияв ґреко-славяньскый обряд. В тій коляї выховлёвали священиків, якых посланём мало быти шыріня унії в Росії. Рим порозумів, же напятя, выплываюче з українського націоналізма є часто барьєров шыріня унії о то веце, же міджі многыма Малоросами не є ідея українського народа достаточнї закорїнена.

Як єм высше спомянув, православіє під Карпатами ся не росшырило передовшыткым прото, же опоненты унії не мали в зачатках достаток священиків. Пізнїше але пропаґаторы православія[22] може ани не раховали з тым, же ту – на Підкарпаю будуть мати такы можности. Тым веце, же як біженцї не были орґанізованы, бо по падї царьской Росії зачав бой о юрісдікцію в рамках самотной православной церькви. Ід чести містных ґрекокатолицькых священиків служить факт, же многы з них вытримали натиск аґітаторів і зістали вірныма своїм ґрекокатолицькым єпіскопам. Громадне перебіганя ґрекокатолицькых священиків ід православным (так, як то было в Америцї) ту не было слїдне. З той прічіны ся аґітаторы православія мушены были обертати іншым напрямом. Зачали наскоро орґанізовати курзы (тоты тримали лем дакілько тыжднїв), по абсолованю котрых были їх абсолвенты высвячены за православных священиків і могли реалізовати пасторачну практіку міджі православныма вірниками. Участниками такых курзів

[22] Были то передовшыткым православны священици – російскы еміґранты, котры втїкали по октовбровій революції в роцї 1917 з безбожной „червеной Росії" (позн. ред.).

были часто учітелї, скрахованы штуденты середнїх школ, котры не мали ани матуру, або просты дяци в церьквах. Такы попи, само собов, не могли быти авотрітов і прикладом годным наслїдованя про своїх вірників. Пізнїше ся православны священици зачали школовати в Белеградї. Треба але підкреслити ай факт, же під Карпатами ся такым способом зачало шырити православіє руське, котре ся сторічами розвивало в царській Росії в рамках Руськой автокефалной церькви, а не поводне царіградське православіє, котре ту могло быти перед царіградськым росколом. Тот факт уж єм споминав на іншім містї, про порядок го припомяну: православны церькви ся в каждій країнї розвивали властным способом, передовшыткым по тім, як ся ослободили од прямого впливу Царіграду. Зачали взникати автономны церькви, котры ся называли автокефалныма. Кідь ся руська православна церьков всалашыла під Карпатами, підпорядковала ся сербскому патріархови, котрый ту послав своїх єпіскопів. Стало ся так лем зато, же царська Росія ся роспала, напроти того, православна церьков під Карпатами нутно потребовала протектора. В такім припадї сербска церьков, припадно сербскый патріарха быв приятелный, бо чеськословеньско-югославскы односины были барз добры. В реалности але і по приятю сербской юрісдікції, православна церьков під Карпатами зістала руськов, докінця аж (велико)руськов.

То бы было вшытко, што можу увести о розвитку церьковного жывота під Карпатами. Хочу підкреслити, же вшытко, што єм написав, суть мої індівідуалны мерковання і многы зо мнов не мусять быти згодны. Усиловав єм ся быти обєктівным, не натримовав єм ани єдній сторонї. Не писав єм річі так, як бы єм сі желав, абы проходили, але так, як єм їх знав з властной скушености. Подля мене, цїле руське православіє під Карпатами, ай кідь ся будує на передвойновім русофілстві[23], є річ комплікована. В контекстї простого народа-вірників є то передовшыткым реакція, істый прояв неспокойности, котрый часточно выплывать з річей набоженьскых, але є ту і цїлый ряд іншых моментів і проблемів.

Не беручі до увагы прічіны взнику православного руху під Карпатами, зістає фактом, же православіє ся ту закорїнило і голосить ся ід нёму дас четвертина жытельства, в Америцї докінця векшына Русів і Русинів. Тым вопрос православія під Карпатами не перестає быти проблемом.

[23] По другій світовій войнї часть русиньской інтелігенції зістала на русофільких позіціях, котры ту были слїдны ай в міджівойновім періодї попри русинофільскім напрямі, лем помалы міджі Русинів під Карпатами зачала проникати ідея українофілства. Шырше позерай: PLIŠKOVÁ, Anna. (2007). Rusínsky jazyk na Slovensku: Náčrt vývoja a súčasné problémy. Prešov: Metodicko-pedagogické centrum v Prešove, str. 36-50 (позн. ред.).

Языковый вопрос

Другым важным моментом в розвитку повойнового Підкарпатя быв вопрос списовного языка, котрый быв звязаный з тзв. языковым вопросом. В капітолах о культурнім жывотї в підкарпатськых краях перед першов світовов войнов єм вказав на то, якый ту быв хаос і в якій „невыквашеній" штадії ся находив вопрос народной ідентіты, але передовшыткым списовного языка. Народ ся ідентіфіковав як руськый, што быв адъєктів (придавник). Кідь ся але вжыло поменованя Русин (Руснак), то уж быв субстантів (називник). Попри тім якесь чутя взаємности з руськыма племенами жытелї під Карпатами не мали. Їх бісїда є бесспорно діалектом малоруськым. Затоже терміны Малорос і Українець суть тотожны, іде о діалект українськый. Треба але підкреслити, же бісїда народа підкарпатського не є єднотна і дїлить ся на три ґрупы. Цїлком на выходї можеме говорити о діалектах гуцульских. Тоты суть найблизшы ід списовному українському языку. В середнїй части Підкарпатя ся говорить діалектами бойківскыма. Цїлком на западї, то значіть, на выходній Словакії ся говорить лемківскыма діалектами. В лемківских діалектах уж абсентують многы главны знакы українського языка, словны формы мають много сполочного із списовным російскым

языком. Само собов, є в них много знаків западных славяньскых языків, передовшыткым словацького і польского. Призвук (акцент)[24], котрый дає каждому языку істый звуковый характер, є польскый, праві такый, як є у выходословацькых діалектів. У вшыткых підкарпатьскых діалектах є окрім того множество славяньскых архаізмів, враховано старых форм, котры уж в многых славяньскых языках заникли. Про бадателя – славісту є Підкарпатя вдячный терен на ёго бадательску роботу.

Інтеліґенція

Підкарпатьска інтеліґенція (тота, што ся не помадярчіла) была аж до Першой світовой войны під впливом романтічного русофілства. З ним сьме ся кінець-кінців могли стрітити у вшыткых славяньскых народів. Підкарпатьска інтеліґенція підпоровала (велико)руську ідею і была за єднотный руськый списовный язык, котрый бы мало хосновати містне жительство під Карпатами. Сама але списовну подобу руського языка не знала, комуніковала передовшыткым підкарпатьскыма діалектами з елементами церьковнославяньского языка і дакотрыма ґраматічныма формами руського языка[25].

Україньскый язык

Українізм під Карпатами перед Першов світовов войнов не знав скоро нихто. Мож то приписати факту, же з Галичов у нас скоро нихто не мав контакты. Правда, єднотливці приходили з Галичанами до контакту, з їх поглядами але не были согласны з розлічных доводів. Было то про містне жительство штось нове, до того часу нихто за Українців не чув. Треба тыж підкреслити, же українізм як ідентіта ся дотуляв найсвятїшого чутя русофілів – ідеї о єдноті руського народа. Не менше важным быв і факт, же українізм пришов з Галичі, што у містных Русинів евоковало польсчіну, респ. штось меншеціннє опроти руському языку і русофільскій ідеї вообще.

Україньска ідея так зістала містному жительству дочіста чуджа. В першім рядї прото, бо сама назва была нова. Українцями ся Русины нїґда не называли, о єсвованю України было чути лем барз мало. Русины ся в тім часї звали руськыма (адъєктів), притім не чули нияке співодношіня з Русами (Росіянами), так як не чули співодношіня ід народу, котрый навыше має цїлком інакше поменованя (Українцї).

Повойновы шырителї українізма під Карпатами тот факт барз добрї розуміли, прото здобыти прихаленців з рядів простого народа ся ани не усиловали. Ішло їм передовшыткым о інтеліґенцію а тыж о молодеж, котра ся дасть легко перевыховати. Кідь ішли міджі простый народ, нїґда не говорили о українізмі, але лем о взаємности русиньскій, на противагу російской взаємности, (респ. українофілство хотїли просадити як противагу протів русофілства).

Українізм як напрям під Карпатами по Першій світовій войнї здобыв посилы на самый перед міджі галицькыма Василіанами, пізнїше масівным приливом волны україньскых політічных еміґрантів. Тоты еміґранты здобыли під Карпатами позіції в штатных урядах і школах, передовшыткым середнїх. Так могли цїлком спокійно і в тихости робити свою політіку. У своїх активітах при просаджованю ідей українізма превказовали велику сворность і необычайну ініціативность. Хоць патрили до розлічных політічных партій, все сі взаємно помагали. Українець-

[24] Близше о акценті в русиньских діалектах позерай: ЛАТТА, Василь (1979). Система наголосу українських говірок Східної Словаччини. Ін: НОВАК Михайло (ед.) Наукові записки ч. 8-9, Пряшів: КСУТ, с. 147-155; тыж КОПОРОВА, Кветослава (2012). Акцентологія в русиньскім языку. Ін: Орофепічна характерістіка русиньского языка на стыку выходославяньскых і западославяньскых лінґвокултурных контактів. Дізертачна робота. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. с. 54-57.

[25] О даній проблематіці позерай: ПЛЇШКОВА, Анна (2006). Розвой языка на (велико) руській основі. Ін: ПЛЇШКОВА, Анна. Списовный язык карпатьскых Русинів: проблемы становліня, кодіфікації, акцептації і сфер функціонованя. Dizertačná práca. Bratislava: Slovenská akadémia vied v Bratislave. Slavistický ústav Jána Stanislava, с. 117-122 (позн. ред.).

марксіста ся николи не выгынав сполочности священика, докінця монаха, кідь тот быв тыж Українцём. Їх методов на полю языковім было неґованя елементів (велико)руського языка. Спочатку не писали списовным українськым языком. Стачіло лем выхабити руськы (церьковнославяньскы) ґрафемы – єры, а тыж ужываня довгой формы малоруського інфінітіва і под. Нескорше поступовали дале так, же до языка перетисковали поступно тіпічны українськы елементы. Часописы, котры выдавали, были каждым роком близшы ід списовному українському языку. В послїднїх роках ся уж чули натілько міцныма, же перестали вжывати поменованя Русин і дослїдно го награджовали поменованём Українець. Писали лем списовнов українчінов. Таке „добровольне одкрытя карет" на час заставило їх поступ, але їх ряды ся ставали міцнїшыма і єднотнїшыма.

Авґустин Волошин і Іван Панькевич

Обявлїня українізма выкликало під Карпатами горливе выдаваня ґраматік[26]. Українофілы поступовали так, же ся рїшыли выходити з містных діалектів, котры поступно з роками перейдуть ід списовному українському языку. В писаню такых ґраматік выникав Авґустин Волошин, котрый наперед зачав од списовного (велико)руського языка, перешов фазов култівованя домашнїх діалектів, яковсь пробов заложіня підкарпатського списовного языка, аж наконець скінчів при списовній українчінї[27]. В наряджінях школьских урядів о ужываню ґраматікы прото мусили, кідь переписовали ґраматіку Волошина увести, же іде о ґраматіку з того, або іншого року.

Орім того была знама таксамо ґраматіка галицького еміґранта Івана Панькевича, знамого і вызначного філолоґа. Той ґраматікы ся довго тримали чеськы школьскы уряды. Хоць то не была ґраматіка чісто українська, але ід українчінї не мала далеко[28].

(Велико)руськый язык

(Велико)руськый (можеме го тыж поменовати русофільскый) напрям зареаґовав тым, же ся зачав бранити. Подля прикладу українофілів ся тыж зачав орьєнтовати на містны діалекты. І ту але было цїлём досягнутя списовного (велико)руського языка. (Велико)руськый напрям мав многы выгоды, з котрых самособов ай профітовав. В першім рядї міг впливати на шырокы народны масы з арґументом, же під Карпатами ся народ нїґда інакше не называв, як руськый. Дале ся міг операти о (велико)руськы традіції з часів романтічного русофілства і о цїлу ґалерію народных будителїв-русофілів. Напослїдок, дістав ай міцну підпору од руськых еміґрантів. **Поступно ся розвинув бой руско-українськый.** Каждый мав свої башты, котры сі міцно охранёвав. Русофілы выдавали часописы, зачали їх выдавати і українофілы. Русофілы заложыли Общество А. Духновіча, українофілы зась сполок Просвіта[29]. Українофілы ся выдавали за охранців Унії, русофілы то неґовали і голосили,

[26] Позітівным быв факт, же языковы споры выкликали ай выдаваня в тім часї ґраматік і учебників на народній основі. О языку ґраматік і учебників на народній основі позерай: ПЛЇШКОВА, Анна (2013) Учебникы Др. Іоанна Кізака про церьковны народны школы Русинів і сучасный Русиньскый язык. Ін: Studium Carpato-Ruthenorum 2013. Штудії з карпаторусиністікы 5. Пряшів: ПУ-ІРЯК, с. 119-137 (позн. ред.).

[27] О языковых спорах того періоду шырше позерай: ПЛЇШКОВА, Анна (2006): Розвой языка на українській основі і початкы языковых спорів. Ін: ПЛЇШКОВА, Анна. Списовный язык карпатськых Русинів: проблемы становліня, кодіфікації, акцептації і сфер функціонованя. Dizertačná práca. Bratislava: Slovenská akadémia vied v Bratislave. Slavistický ústav Jána Stanislava, с. 126-135 (позн. ред.).

[28] Іван Панькевич дакілько раз переробляв свою ґраматіку усвідомлюючі сі факт, же жытельство під Карпатами лем тяжко прийме дакотры нормы, преферуючі фонетічный правопис, котрый быв хоснованый на Україні. Шырше о ґраматіках Панькевича позерай: МОЗЕР, Міхаель (2009): „Граматика руського язика" Івана Панькевича та українська мова в підкарпатті. Ін: Studium Carpato-Ruthenorum 2009 Штудії з карпаторусиністікы (ед. Кветослава КОПОРОВА), Пряшів: ПУ-ІРЯК, с. 68-93 (позн. ред.).

[29] О Обществі А. В. Духновіча і сполку Просвіта близше позерай: КОНЄЧНІ, Станїслав (2009). Капітолы з історії Русинів на Словеньску. Пряшів: Русин і Народны новинкы, с. 128-131, (позн. ред.).

же они суть ліпшыма уніатами. То їм але не заваджало, абы сі прибрали на свій бік споєнців – шырителів руського православія. Українофілы в Празї пересвідчовали владны кола, же під Карпатами треба узнати екзістенцію українського народа, завести до урядів і школ українськый язык, котрому народ розумить. Русофілы зась зачали арґументовати наспак, одкликуючі ся і на факт, же ай в офіціалных міджінародных документах, як Міровый договор ся їднать о Підкарпатськых Русах, а не Українцях і же ід Чеськословеньскій републіці ся доброволно ниякы Українці не припоёвали. Українофілы на міністерстві школства зась наполїгали на схваліню українськых учебників, русофілы тискали на (велико)руськы[30] учебникы. Прага в намаганю вылагодити обидвом, обіцяла, же вшытко вырїшить, рїшіня але замірно оддалёвала. Наконець ся нашла выгварка, же вопросы односно культуры належать до компетенції Підкарпатського сойму. Тот але нїґда не быв скликаный. Того ся хопили обидва напрямы. Наслїдно, хоць Прага выдавала наряджіня, решпектовали їх лем прихаленці того напряму, котрому то актуально пасовало, а їх противници арґументовали, же Прага є у вопросах культуры некомпетентна. Так настала у вопросї языка під Карпатами анархія. Кому ся любило, тот хосновав (велико)руськый язык, кому была близша українчіна, урядовав по українськы. Міджітым чеськы урядници, котры ту были высланы, зачали ужывати чесчіну. Кідь їм то было вытыкане, повказовали на факт, же не знають, ці ся мають учіти по (велико)руськы, або по українськы.

Так в послїднїх роках чеського панованя доміновала під Карпатами уж всягды чесчіна. Така сітуація была ай про Прагу неприємна. Усвідомлёвала сі, же то проспівать

[30] Алексій Ільковіч пише о руськых учебниках. Мы, про ліпше порозуміня будеме вжывати в контекстї з терміном (велико)руськый напрям таксамо назву (велико)руськы учебникы, што значіло, учебникы з языкового боку ворены на базї (велико)руського (російского) языка, приспособленого жывій бісїдї містного жытельства під Карпатами.

чехізації. Гев-там зорґанізовали даяку анкету односно вжываня языка на тій теріторії, але выслїдкы не были позітівны.

Русиньскый язык

Наконець Прага посередництвом сенатора Грабаря зачала обновлёвати снагы о самостатный списовный язык Русинів на Підкарпатській Руси. К тым снагам ся придали ай поєдны церьковны кола і зачали выдавати часопис в народнім языку. На таку пробу уж але было нескоро. В старшій ґенерації ся нашли прихыленцї народного языка Русинів, але молодша ґенерація на тот факт не реаґовала. Выслїдок того снажіня быв такый, же намісто двох напрямів – русофільского і українофільского взникли напрямы три. Придав ся русинофільскый. Вопрос языка на підкарпатю бы ся холем часточно вырїшив, кідь бы о нїм їднали особности – єднотливцї одборно підкуты а ай такы, котры бы мали авторіту шырокых мас жытельства. Языковый вопрос але быв одшмареный на діскузію шыршой громады, зато ся ани выслїдок такой діскузії не міг вказати.

Українцї[31] (українофілы) і їх політічны партії. Руси (русофілы) і їх політічны партії. Русины і їх політічны партії[32]

Річі навколо языка ся скомпліковали передовшыткым зато, же того вопросу ся хопили політічны партії. Знаме, же під Карпатами было в тім часї може дванадцять політічных партій як домашнёго, так і празького походжіня. З них

[31] В контекстї зо зволенов термінологіов будеме і надале вжывати поменованя українофілы (як прихыленцї українського напряму міджі Русинами) і русофілы (прихыленцї (велико)руського напряму міджі Русинами, котры ся тыж ідентіфіковали як Великоросы).

[32] О політічных паріях на підкарпатю близше позерай: КОНЄЧНІ, Станїслав (2009). Капітолы з історії Русинів на Словеньску. Пряшів: Русин і Народны новинкы, (позн. ред.).

кажда мала свій культурый проґрам. Українофілы ся зачали операти о соціально-демократічну партію, комуністічну партію, а потім главнї о партію Хрістіаньско-народну, котра была властнї підкарпатьсков одножов тогдышнёй чеськословеньской Лідовой старны. Русофілы зась были прихыленцями аґрарной партії і підкарпатьской фракції Народно-демократічной партії. З домашнїх партій (партії створены на народнім русиньскім ґрунтї) ту были партія Куртякова – „Подкарпатский земледельческий союз" (1920) і „Автономный земледельческий союз" (1923), Фенцикова Народна партія і Трудова партія. В культурнім оглядї найвеце пружнов ся явила Аґрарна партія, котра урядно фаворізовала русофільскый напрям, пізнїше мала ай українську філіалку, таксамо як і філіалку чеську ай мадярську. В послїднїх роках але всягды непрямо форсіровала домашнїй (прорусиньскый, респ. русинофільскый) напрям, а то передовшыткым путёв адміністратівного апарату, котрый тота партія мала к діспозіції.

Но ай так в перевазї зістав русофільскый напрям. На прічіны того єм уж вказав. Уведу на докреслїня сітуації іщі факт, же тот напрям підпоровали ай мадярьскы партії. Мадярам было все выгоднїше підпоровати тот напрям, котрый быв актуалнї домінантный. Окрім того, Мадяры ся веце бояли українізма, як русізма. Прічіна была ясна. Позад паду царьского режіму Росія не мала сполочны границї з Підкарпатьсков Русёв. Тота ґеоґрафічна оддаленость давала лоґічный вывод, же русофільскый напрям нїґда не може мати такый конкретный політічный проґрам, котрый бы быв вниманый як політічна грозьба.

Зістає іщі увести пару мерковань о тім, як ся може підкарпатьскый языковый вопрос розвивати в будучности. Подля мене, є то завісле передовшыткым од розвитку політічной сітуації, бо условія (хоць неєднакы) про розвой має як українофільскый, так русофільскый, але тыж ай домашнїй напрям. Катеґорічно одмітнути ся не дасть ани

єден. Видить ся але, же наперек одпору домашнёй гормады, предці лем проникне напрям українофільскый, а то передовшыткым зато, бо культурна сепарація Малоросів, котры ся днесь называють Українцями од Великоросів (Росіян) є скоро готовов річов. В жаднім припадї не мож одтаїти, же підкараптьскы племена не суть (велико)руськы, але (мало)-руськы.

При розобераню підкарпатьского языкового вопросу мі приходить на мысель аналоґія боя о списовну реч на Словакії, котрый ся одогравав дас перед сто роками. Быв то напрям, котрый ся усиловав о сполочну реч з Чехами (ёго прихыленцї хосновали бібліцьку чесчіну). Потім пришли Бернолаковцї, а была ай Колларова урядна словенчіна, аж наконець цїлый языковый спор дорїшыли Штуровцї. Но а підкарпатьскый Штур ся іщі не вказав на обзорї, а зістає вопросом, ці ся даколи вкаже...

Політічный запас

Третїй главный момент в повойновім розвитку Підкарпатя – момент політічный з оглядом на россяг той роботы мі не дає простор аналізовати го подробно, так, як бы ся жадало. Попробую зробити холем телеґрафічный перегляд. Тот період мож характерізовати як період боя о автономію на єднім боцї, але на другім боцї і як період дїяня політічных партій в такій формі, як дїяли на цїлій теріторії тогдышнёй Чеськословеньской републікы.

Бой о автономію

Снагы о автономію были властно політічным запасом протів празькому централізму. Ту але мали кус інакшый характер, як, повіджме, на Словакії. Тот бой мав ай інакше правне поставлїня. Підкарпатьска Русь мала заручену автономію як **Сент-Жерменьскым міровым договором,**

так ай платнов Чеськословеньсков уставов. Тото вшыткo Словеньско не мало і мусило ся правнї операти лем о **Піттсбурзькый договор.** На Підкарпатькій Руси в дослїдку того ани тота найцентралістічнїша політічна партія не могла быти урядно против автономії. Єднотливы партії ся, правда, у своїм проґрамі одлишовали, но што ся авотономії тыкало, тота одлишность была лем в тім, же єдна жадала уплатнёваня авотномії такой, інша твердила, же того ся мож добити лем поступным кроками. Спорный быв тыж россяг будучой підкарпатьской самосправы. Централістічны партії в скуточности річ автономії гатили і вшеліяк саботовали. Домашнї силы, відячі такый поступ, закладали партії, котрых може єдиным проґрамовым цїлём было досягнутя автономії. Такы партії ся называли автономістічны.

Політічны партії

Розвой централістічных, з Прагы рядженых партій на Підкарпатю не быв інакшый, як на остатнїй теріторії бывшого Чеськословеньска. Такой по перевороті ту быв міцный комуністічный рух. **Комуністічна партія** (КПЧ) сі своє вызначне поставлїня утримала аж до взнику републікы. Під Карпатами єй вели скоро лем самы Жыдове. Правда, нашли сі все конкретных людей, котрых посилали до парламенту, як наприклад, Івана Локоту. Такы люде але все зіставали лем бабками, фіґурками. Спочатку активіты комуністічной партії было аж барз чути, енерґія той партії ся выбивала на штрайках і демонштраціях. На верейный жывот але ани в тых краях не мала комуністічна партія прямый вплив. Прото ай ту ся чеськы уряды на ню зачали позерати як на яв в засадї нешкодный.

У вопросї автономії были комуністы скоро аж індіферентны. У вопросї культурной орьєнтації преферовали спочатку (велико)руськый напрям, але пізнїше, кідь были підряджены київскій централї, вжывали українчіну

як урядну реч, а в українськім языку выдавали ай свої часописы. Українофілы[33], кідь хотїли вказати на свою чісленну силу під Карпатами, часто ся одкликовали на прислушників комуністічной партії. Робили то але неправилно, бо, як єм уж высше спомянув, членове той партії были передовшыткым Жыдове, а тыж пролетаріат, корому вопросы языка были індіферентны. До комуністічной партії предці нихто не вступав про єй українськый напрям, але з цїлком інакшых доводів.

Значнї бівшу політічну міць уж репрезентовала **„Социал-демократическая партия“** (Соціально-демократічна партія Підкарпатьской Руси), хоць ани она не была барз силнов. Чісло єй членів ледва выстачовало на єден мандат в парламентї. К тій партії ся голосили найвеце чеськы урядници, а тыж жыдівскы сіоністы. Партія мала значнї силны одборы. Шпеціалне оддїлїня в тій партії представлёвали лїво орьєнтованы Українцї (українофілы), котры таксамо были членами партії. Найзнамішым представтелём довгы рокы быв Юлій Ревай – нескоршый міністер републікы Карпатьска Україна. На автономію мала тота партія скорше неґатівістічны погляды, настойчіво але просаджовала українофільскый культурный проґрам. Мож конштатовати, же соціально-демократічна партія была єдным з найміцнїшых опорных стовпів українізма.

З українськы зафарбленых централістічных партій треба увести **Хрістіаньску народну партію Авґустина Волошина,** котра была підкарпатьсков одножов Чеськой лідовой страны – Шрамковой праві так, як на Словакії то была партія Мічурінова. Окрім Волишина найзнамішыма членами той партії были братя Бращайковы. Волошин єдей раз ай здобыв мандат – в послїднїх выборах в роцї 1935, але наконець партія погоріла і дістала лем дас 5 000 голосів. Зато было

[33] Українофілы ся стотожнёвали з українськов ідентітов, также ся ідентіфіковали як Малоросы, респ. Українцї, напротів того, русофілы ся ідентіфіковали як Карпаторосы (позн. ред.).

лем природне, же послїдня чеськословеньска проба на захрану позіцій під Карпатами ся оперла якраз на підпору Волошина, бо тот за собов не мав скоро ниякых прихыленців. В хрістіаньско-народній партії были передовшыткым священици, прото могла партія на полю культуры сполупрацовати з Василіанами. За такой сполупрацы потім могла мати бівшый вплив в напрямі ід шырокым масам, хоць ай то не была чісленна партія. Окрім того, особность Волошина мноых притяговала, докінця ай такых українофілів, котры ся активізовали в іншых політічных партіях.

З найбівшых централістічных партій русофільского зафарблїня треба увести передовшыткым **Аґрарну партію.** Она была опоров чеськословеньской адміністрації, прото мала вырїшалный вплив на верейный жывот. Єй фактічным шефом быв посланець чеськой народности – Йозеф Заїц. Тота персона была довгый час діктатором Підкарпатя – власнї через цїлый період урядованя земского президента Антонїна Розсіпала. Методы той партії не треба шпеціалнї описовати. Были такы самы, як в остатнїх частях Чеськословеньской републікы. Аґрарна партія, операючі ся о адміністратівный апарат, могла до парламенту выслати аж трёх посланців, што было на Підкарпатя значне число. З Карпаторосів (русофілів) быв членом той партії довгы рокы **Др. Андрій Бачіньскый,** а то у функції сенатора. В істім періодї была в нїй і єдна з найвызначнїшых особностей політічного жывота на Підкарпатю – **Др. Йосиф Каміньскый.** По куртім учінкованю в аґрарній партії ся але Др. Каміньскый вернув ід опозіції – до **Куртякового „Автономного земледельческого союзу"** котрого быв сам закладателём.

В тій партії были орґанізованы і **Жыдівско-ортодоксны** фракції. Жыдове мали в партії і властный денник, писаный по мадярьскы. За помочі адміністратівной моци, а потім за помочі Жыдів, доказала ся тота партія утримати на попереднїх містах. Є то природне, кідь зважиме, што значів жыдівскый качмарь на селї під Карпатами. Окрім жыдівской фракції мала партія і **фракцію мадярьску,** так, як то было ай на Словеньску.

О жыдівско-ортодоксній партії нияк не мож повісти, жебы заставала думку автономії. Верейнї против нїй выступляти не могла, накілько автономію ґарантовала устава, в реалнім жывотї але робила вшыткы кроткы против автономії. Вшыткы опатрїня, котры на Підкарпатьскій Руси значіли посилнїня централізма, выходили як пропозіції передовшыткым од той партії. Прото застанцї автономії снажили ся неґовати передовшыткым аґрарну партію, котра урядно была за русофільскый напрям, але неурядно підпоровала вшыткы напрямы. В послїднїх роках мала докінця ай українську фракцію. В аґрарній партії нашло істу опору ай православіє.

Менше значіня мала на Підкарпатю **Народна демократія Крамаржова.** Она ся часто споёвала з розлічныма меншыма домашнїма партіями, наперек тому не могла ся просадити. Єй споєнцї ю все по часї опустили і капчали ся з іншыма партіями, таксамо несполягливыма, як і народна демократія. З найважнїшых споєнців треба увести **Руськый блок** – як істу пробу о коаліцію проруськы орьєнтованых партій на Підкарпатю. Тот блок ся складав переважно з **Куртяковців** і з **Трудовой партії.** По выборах ся але звычайно тот блок роспав, а єй єднотливы фракції сі нашли другых споєнців. Куртяковцї, наприклад, ся споїли з **Глінковов словеньсков народнов партіов,** а Трудовцї з **Народно-соціалістічнов партіов.** Народна демократія зістала докінця репрезентантков романтічного русофільского напряму Крамаржового тіпу і на Підкарпатю. Была прото за русофільскый напрям, в тых інтенціях ай за православіє. На Підкарпатю голосила, же застає автономію, но в Празї ся уж за то не потребовала експоновати. Тот факт быв главнов прічінов, же домашнї фракції ся од нёй часом одкапчовали.

З централістічных партій уведу **Бенешовых Народ-**

ных соціалістів. Тота партія ся на Підкарпатю вказала о годнї нескорше. Єй членами были передовшыткым чеськы урядници. Заложыли ай **Руську фракцію,** до котрой ся усиловали здобыти членів з рядів учителїв. Тото ся але не подарило. У выборах в роцї 1935 выступала вєдно з **Трудовцями,** успіх але не мала і кресло в парламентї не здобыла. Дякуючі впливу Чеха **Вацлава Клофача,** котрый до істой міры партив ід лїво орьєнтованым русофілам, тота партія на Підкарпатьскій Руси была русофільского напряму. В Празї але не переставала кокетовати з Українцями (українофілами). У вопросї автономії ся выгыбала декларовати єднозначный погляд. Годнї підпоровала православных.

Окрім спомянутых централістічных партій мали на Підкарпатю філіалкы ай іншы чеськы партії, котры але векшый вплив на верейный жывот не мали.

Зістає охарактерізовати **домашнї партії.** Тоты, як єм уже передзначів, взникли передовшыткым як реакція проти поступу празькых кол, ці то у вопросах автономії, або у вопросах культурных.

На першім місцю є то **„Автономный Земледельческий Союз",** знамый як партія Івана Куртяка, або по ёго смерти партія **Андрія Бродія.** Імпулз на заснованя той партії дав **Др. Йосиф Каміньскый,** котрый думав о заложіню партії з аґрарным проґрамом. Тота партія бы але з чеськов аґрарнов партіов кооперовала може лем так, як то робила нїмецька аґрарна партія. Заложіня партії было початком активіт на Підкарпатю чеськой аґрарной партії, накілько она ся ту дістала позад фузії з домашнёв партіов. Фузію але часть членів не узнала. Так дісіденты під веджінём Івана Куртяка ся знова одорвали і фунґовали під „старов фірмов", як партія опозічна. Каміньскый але зістав в Празькім парламентї як споєнець чеськых аґрарників, аж наконець по дакількых роках ся вернув ід Куртякови. Куртяк і ёго найблизшы сполупрацовници, як наприклад, Бродій і Демко, котры

были учителї, одмітли зложыти присягу вірности Чеськословеньскій републіцї. Тот факт доказує їх мадярофілство. В тій партії были такы особы, котры ся самы за Мадярів не голосили, але ід мадярофілам ся годнї тягли. Днесь не мож похыбовати, же Іван Куртяк свій рух вів прямо подля мадярьскых інтенцій, хоць часом ай він, ай ёго наслїдник – Бродій ся усиловали од Мадярів одорвати. Было то але тяжке, передовшыткым про фінанчну завіслость. В партії было много ґрекокатолицькых священиків мадярьского наміряня[34], но были ай такы, котры з мадяронством ніч не мали, підпоровали лем автономістічный проґрам партії і єй (велико)руськый культурный напрям. Найбівша часть была в партії зато, бо не вірила в то, же Чеськословеньскый штат вытримать. Была пересвідчена, же Мадяры ся під Карпаты зась вернуть. З того доводу были пересвідчены, же є лїпше теперь з Мадярами кооперовати, а потім, в будучім Мадярьску буде легше обгаёвати інтересы Русинів. З істого угла погляду могли мати правду, бо Мадяры, хоць ай не знати коли, зась будуть наісто під Карпатами.

Друга векша домашня партія была **„Карпаторусска Трудовая Партія",** котру вів істый час **Др. Андрій Ґаґатко,** нескорше **Іларіон Цуркановіч** як сенатор. Тоту партію мож лем часточно назвати домашнёв, бо была властнї партіов руськых еміґрантів. Што ся тыкать їх проґраму, голосили ся к поглядам есерів, котры были знамы в царьскій Росії. Были то властно (велико)руськы соціалісты кереньского тіпу. Їх культурный проґрам быв (велико)руськый, підпоровали вшыткыма способами православіє. Чісленность той партії але нїґда не была велика. Парламентне заступлїня доказали трудовцї здобыти все лем так, же ся перед выборами з дакым споїли. Притім знали впливати на сполоченьскый жывот дость шыковнї розлічныма способами.

Наконець треба увести **„Русску національно-автономну**

[34] Ґрекокатолицькых священиків мадярьского наміряня звали тыж мадяроне (позн. ред.).

партію" Др. Штефана Фенцика. Была заложена тїсно перед выборами в роцї 1935 і такой ся споїла з новозаложеным **Народным зъєдночінём** (Národným Sjednotením). Єй засновательь Др. Фенцик мав контакты нелем з Крамаржом, але тыж зо Стржібырнім. Партія такой на першыраз мала успіх, а єй водця – Др. Фенцик ся выбором за председу дістав з арешту, де го заперли по навернутю з Америкы.

Др. Штефан Фенцик быв ґрекокатолицькый священик, котрый мав з церьковнов верьхностёв все даякы проблемы. Часом быв суспендованый про непослушность. Істый час робив в Культурно-освітнїм обществі А. Духновіча, котре было русофільского напряму. Довгы рокы быв секретарём того общества. Тогды зосередив навколо себе особности русофільской орьєнтації. Ани він, ани ёго найблизшы сполупрацовници до послїднёго моменту не знали, же партія властнї має інакшы цїлї, як обгаёвати проруськы інтересы під Карпатами. Днесь ся уж знає, же партія взникла на імпулз і подля інштрукцій польского конзулата Халупчіньского. Фенцик своїма активітами властнї підпоровав інтересы польской загранічной політікы. А кідь ся тота стрїтила із мадярьсков загранічнов політіков, (односно Підкарпатьской Руси і єй долї) став ся Фенцик чінителём мадярьскым. Тото вшыткo ёго вірны партійници спозоровали аж тогды, кідь было по Віденьскім рїшіню. Особа Фенцика одогравала все вызначну роль в культурно-сполоченьскім жывотї Підкарпатя. Як секретарь русофільского культурного общества все давав о собі знати. Ід шыковности і рафінованости Фенцика треба приписати і факт, же хоць быв ґрекокатолицькым священиком, найвеце прихылників мав міджі православныма. **Тот рух бы-м характерізовав як найбівшый політічный подвод, котрый быв під Карпатами, а Фенцика самого як найвекшого містіфікатора.**

Остатнї домашнї малы партії в реґуларній періодічности закладаны і наслїдно роспущаны не мали векше значіня на розвой жывота під Карпатами.

З уведженого слїдно, же домашнї політічны партії, хоць як довго ся під Карпатами утримовали, не мали довгодобу перевагу і прото Прага могла барз легко оддалёвати наповнїня автономії. З того, што устава в одношіню к Підкарпатю предписовала, сповнив ся лем єдиный пункт – быв менованый ґубернатор. Тот але быв без будьякых компетенцій. Першый ґубенатор **Ґриґорій Жатковіч,** котрый быв америцькы Русином, кідь то по наступі до уряду відів, зрік ся свого уряду.

Ёго наступця – **Др. Антоній Бескид** не міг на тім ніч змінити, докінця ся дожыв ай того, же річі навколо повнїня автономії ся діставали годнї дозаду. Реалізаціов самосправной реформы было узаконене земске зряджіня на Підкарпатьскій Руси і быв ту менованый земскый президент – за походжінём Чех **А. Розсіпал.** Тота сітуація ся не змінила ани за третёго, послїднёго ґубернатора – **Конштантіна Грабаря.** Годжів режім рихтовав якысь рїшіня, міджітым ся але Чеськословеньска република роспала.

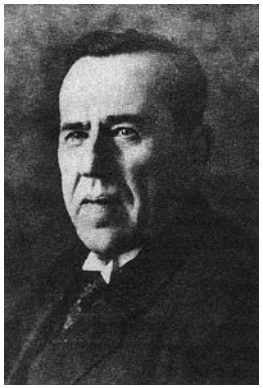

Трёми ґубернаторы Підкарпатьской Руси:
Ґриґорій Жатковіч, Др. Антоній Бескид, Коштантін Грабарь

Бой автономістів ся вів лем на парламентній уровни, а тыж в пресї. Сістем многых партій мав ай ту за наслїдок, же

выдаваня пресы розбуйніло до великых розмірів. Тот період мож характерізовати як період закладаня часописів. Стачіть лем увести, же кажда партія, докінця кажда єй фракція мала ту свій друкованый орґан, а то не лем в єднім языку, але у вшыткых на тій теріторії ужываных языках. В тім запасї найтихшов была **Мадярьска партія** під веджінём посланця Ендре Корлата (Endre Korláth)[35], котра вызерала як якесь тихе мементо.

Удалости з року 1938 вказали, же так Прага, як і домашнї силы тото мементо мали веце позоровати. Будуча судьба Підкарпатьской Руси могла быти якбач яснїша.

[35] Посланець Корлат быв в роках 1924 – 1935 поступно посланцём Мадярьской партії права, Мадярьской народной партії і Зъєдноченой мадярьской партії (позн. ред.).

Алексій Ільковіч
II. ПІДКАРПАТОРУСЬКА АВТОНОМІЯ

Удалости в роцї 1938 на Підкарпатьскій Руси

На удалости, котры ся доставили в неспокійнім роцї 1938, Підкарпатьска Русь не была достаточно приправлена. Не было політічной єднотности, докінця ани такой партії, котра бы о собі могла повісти, же є репрезентантков волї народа. То было главнов прічінов факту, же теріторія Підкарпатьской Руси програла свій бой о обгаёваня автономных прав.

Аналізуючі удалости на Підкарпатьскій Руси в роцї 1938, котрых сьме были свідками, треба ся передовшыткым заподївати подробнїше особами і рухами, што ту дїяли і розлічным способом засяговали до розвитку сітуації на Підкарпатьскій Руси. В першім рядї іде о америцькый **„Карпаторусский союз"** (Карпаторуськый союз), репрезентованый передовшыткым особов **Др. Алексія Ґеровского,** а тыж о **„Автономный земледельческий союз"** (Автономный земледїльскый союз), ведженый посланцём **Андрієм Бродієм.** Не менше вызначнов была **Руська Національна автономна партія Др. Штефана Фенцика,** а тыж підкарпатьска фракція **Аґрарной партії,** навонок репрезентована посланцями **Др. Павлом Коссеём, Петром Жыдовскым** з Пряшова і сенатором **Андрієм Бачіньскым.** Таксамо не мож выхабити політічно зьєдночуючій українізм під веджінём **Авґустина Волошина,** посланця **Юлія Ревая,** братів **Михала і Юлія Бращайковых, Штефана Клочурака,** а в непослїднїм рядї і посланців тзв. Народной рады. О вшыткых тых чінителях буду писати в россягу, в якім сі то жадать їх поставлїня і їх значіня в контекстї політічного жывота на Підкарпатьскій Руси. Не мам по руцї потребны жрідла, з котрых бы єм міг цітовати, прото вшытко, што уводжу, наісто буде мати печать неточности і некомплексности. Наперек тому мам надїй, же і тых мало фактів, ко-

тры єм сі уховав у своїй памяти, послужить при складаню мозаікы тогдышнёй сітуації на Підкарпатю і дасть одповіді на многы вопросы.

Америцькы Русины ся орґанізовали лем в сполках церьковного характеру. Такого характеру была і преса. По першій світовій войнї, кідь ся америцькы Русины зачали веце інтересовати о політічну сітуацію в своїй старій отчізнї, конкретно о вопрос автономії, зачав ся вказовати проблем недостаточной політічной орґанізації. На заповнїня порожнёго місця быв в тім контекстї заложеный в Америцї **„Карпаторусскій Союз"** (Карпаторуськый союз). Ёго главнов задачов мало быти політічне зъєдночіня вшыткых америцькых Русинів, походячіх з Підкарпатьской Руси і выходного Словеньска, а то без огляду на їх конфесіоналну прислушноть. Тота орґанізація але заставала цїлком неґатівну позіцію українізма, прото ай тот напрям у ній нїґда не быв заступленый.

Заложіня Карапторуського союзу є тїсно звязане з меном знамого Др. Алексія Ґеровского, прото треба приближыти наперед ёго особу. Др. Алексій Ґеровскый є по матери внуком Адолфа Івановіча Добряньского[36]. Родина того підкарпаторуського будителя позад авсро-угорьского вырівнаня ся роспорошыла по розлічных австрійскых краях. Сам Ґеровскый выростав в Австрії і штудовав в Штаєрьскім Градцю. Нескорше ся дістав до Росії, де міг спознати царьску діпломацію. Правдоподобно уж в тім часї – часї свого перебываня в Росії „метав дрывна під ногы" тогдышнёму президентови Масарикови, а в одношіню ід Чеськословеньску кооперовав з Крамаржовыма русофілами. Перед другов світовов войнов быв істый час на Підкарпатьскій Руси, де за помочі свого брата[37] шырив православіє. В мараморськім

[36] Таксамо быв сыном Юліана Ґеровского – галицького культурного діяча русофільского заміряня, позерай: МАОЧІЙ, П. Р. – ПОП, І. Укладачі, (2010). Енциклопедія історії та культури Карпатських русинів. Ужгород, видавництво В. Падяка, с. 162. (позн. ред.).

[37] В текстах не є уведжене хрестне мено брата, накілько Алексій Ґеровскый мав двох братів: Ґеоргія і Романа. Позерай: МАҐОЧІЙ, П. Р. – ПОП, І., с. 162. (позн. ред.).

процесї ся вказало, же уж тогды патрив ід ґрупі князя Бобриньского. З теріторії Угорьска быв потім выказаный. Братя Ґеровскы (Ґеоргій і Александер – позн. ред.) ся по войнї на теріторії Підкарпатьской Руси зась обявили. Ґеоргій як історік, но передовшыткым науковець дістав місто професора, Алексій ся пустив до політікы.

В політіцї кооперовав найвеце з Др. Міланом Годжом, з котрым го вязали неясны ниткы. Членом аґрарной партії формалнї не быв. Видить ся, же быв участный закулісного боя, котрый быв міджі Годжом і Бенешом, а то на полю тайной діпломації, в котрій ся Ґеровскый знав добрї орьєнтовати. Кідь Бенеш выграв, удайнї на ёго особный телефонічный росказ зо Женевы, Ґеровскый быв збавеный чеськословеньского обчанства. Бенеш так хотїв знеможнити Ґеровскому ёго участь в політіцї. Забыли му але одобрати чеськословеньскый пас і так міг цїлком спокійно опустити теріторію ЧСР і усадити ся в Югославії.

Маючі добры контакты з членами югославской діпломації а тыж ай з дакотрыма членами югославской влады, быв нарихтованый робити Бенешови на полю діпломації і надале неприємности. Але в дослїдку Бенешового протесту Ґеровскый мусив наконець Югославію опустити і одобрати ся до Америкы. Ту ся зачав анґажовати міджі підкарпатьскыма Русинами як якыйсь посередник і закулісный аранжер. Выслїдок ёго активіт быв в заложіню уж споминаного **„Карпаторусского союзу".**

Як ґенералный таёмник того союзу путовав часто до Женевы, де продовжовав в своїй роботї на полю тайной діпломації, дотеперь не знати, в чіїх службах. Істый є але факт, же быв довго звязаный з тайнов сербсков діпломаціов. Є много прічін предпокладати, же річі підкарпатьскы были на періферії ёго інтересу. Ёго снагы были наісто звязаны зо снагами дакотрых орґанізацій руськых еміґрантів. Ґеровского мож, до істой міры, поважовати за чінителя політічного панрусізма. Факт, же міг мати ай свої властны

цілї, з котрых не мож выхабити ани матертіалны інтересы, є неспорный. Доказує то способ жывота Ґеровского. Реґуларно путовав з Европы до Америкы і назад, утримовав сі біты нелем в найдорогшій части Ню-Йорка, але тыж в дакотрых іншых европскых містах, властнив три авта і под. Тото вшытко стояло немалы грошы, котры заробити ідеалістічнов роботов є неможне. Ґеровскый не выберав можности, як такы великы фінанції заробити. Днесь є істе, же мав контакты з Будапештом, Варшавов і Берліном, але тыж з Паріжом. Выстоповати вшыткы ёго контакты ся дотеперь никому не подарило. Каждому, хто то попробовав зробити ся Ґеровскый знав належно помстити.

Політічный проґрам Карпаторуського Союзу быв в реалізації автономії Підкарпатьской Руси. Кідь бы Чеськословеньска републіка тот обовязок сповнила, Карпаторуськый Союз быв охотный з Прагов кооперовати. Нескорше але ся тота орґанізація зачала наклоняти ід думцї самостатной Підкарпатьской Руси під югославскым протекторатом. В можность такого вырїшіня підкарпаторусиньского вопросу але під Карпатами нихто не вірив. Не вірив тому власнї ани поводця той думкы – Ґеровскый.

Активіты Карпаторуського Союзу односно підкарпаторуськой автономії ся обмежили лем на подаваня знамых петіцій до Женевы. Потім ся шырила протичеська кампань як в Америцї, так ай під Карпатами. В обидвох активітах Карпаторуськый Союз, респ. Др. Ґеровсый міг найти сполочны інтересы зо вшыткыма неприятелями Чеськословеньской републікы, то значіть, ай з Будапештом. В уведженых вопросах Ґеровскый скуточнї міг быти споєнцём мадярьской влады. Др. Ґеровскый але потребовав споєнцїв ай під Карпатами. Тых сі довго не міг найти. Так попробовав заложыти новый рух, котрый бы быв під Карпатами прямо під ёго веджінём. З тым цїлём навязав контакты з Др. Штефаном Фенциком, політічны амбіції котрого добрї знав. Фенцик в роцї 1933 приправлёвав заложіня властной партії. Тоты Фенциковы активіты Ґеровскый ай фінанчно підпоровав. Причінив ся тыж о то, же ся Фенцик до підкарпатьской політікы дістав. Помічну руку Ґеровского Фенцик прияв. На ёго позваня одышов до Америкы, де абсолвовав серію лекцій. Наконець ся але од Ґеровского одклонив і став ся ёго найвекшым противником. Прічіну мож правдоподобно глядати в тім, же Фенцик быв уж тогды аж надміру експонованый в польскім напрямі.

По такім неуспіху Ґеоровскый глядав, а скоро ай нашов, споєнцїв в Бродіёвім **„Автономнім земледельческім союзї“.** Активіты Ґеровского знаю ай з властной скушености. В роцї 1936 припоміг заложіню прессаґентуры Карус в Ню-Йорку. Єй цїлём была пружна выміна інформацій міджі европскым контінентом і Америков. Заступлїня дома єм мав істый час на старости сам і так на своїх дорогах в заграничу, конкетно в Женеві і Белеградї єм мав можность активіты Ґеровского позоровати цїлком зблизка.

Др. Алексій Ґеровскый ся до ЧСР не одважив прийти дакілько років. Знав барз добрї, же одты бы го (а то в найлїпшім припадї) чсл. уряды выказали як незваного чуджінця. Окрім того, по моїм заткнутю зачатком рока 1937, штатне заступителство в звязи з моїм процесом выдало затыкач ай на Ґеровского. Ішло якраз о аґентуру Карус, в котрій чсл. уряды відїли якусь централу підкарпаторуськой іреденты. В ярьнїх місяцях року 1938, кідь ся Чеськословеньскый штат зачав од закладів трясти, Др. Ґеровскый вырїшив до ЧСР припутовати на челї делеґації америцькых Русинів. Тота делеґація ся але дістала лем до Паріжа, накілько віза до ЧСР не дістали. На інтервенцію Бродія у тогдышнёго председы Годжі наконець поволїня на вступ до републікы делеґаты, враховано Ґеровского предці лем дістали. Так потім затыкач на Ґеровского наскоро зрушили, а ёго самого вітали заступцёве празькой влады. Тот оборот мож приписати лем тому, же Годжа в запасї з Бенешом Ґеровского сам вывжывав, а потім ай факту, же Годжа мав

якысь властны фантастічны планы на захрану Чеськословеньска, котры але были барз смілы на то, абы ся могли реалізовати.

Дакількыма рядками треба бодай лем часточно охарактерізовати **„Автономный земледельческий союз"** (дале АЗС), партію, котру вів Андрій Бродій. Тота партія по смерти Івана Куртяка свій політічный напрям не змінила ани позад того, кідь у выборах в році 1935 ся стала сучастёв **Автономного блоку** ай партія Андрея Глінкы. Автономізм Бродія мав але все гунґарістічне зафарбліня. Дакотры функціонарі той партії мали все контакты з Будапештом, котры забезпечовали функціонарі містной мадярьской партії, але тыж ай єй властны функціонарі, передовшыткым **Др. Юлій Марина,** професор, ужгородьской ґрекоктолицькой семінарії. Прямый контакт з Будапаштом мав і сам Бродій, а тыж ёго найблизшый сполупрацовник Михал Демко.

Андрій Бродій зробив дакілько проб, абы ся свого скапчаня з Будапештом збыв. Тоты ёго пробы але іншы чінителї партії все знали паралізовати. Вказало ся то главнї тогды, кідь Бродій, станучі ся першым міністерьскым председом Підкарпатьской Руси, хотїв ним зістати навсе. Тото бы не было можне в припаді припоїня Підкапатьской Руси ід Мадярьску. Но а довгорічны контакты Бродія з Мадярами бы такый обрат (неприпоїня Підкарпатьской Руси ід Мадярьску) ай технічно вылучовали. В році 1938 была сітуація в АЗС така, же Будапешту наклонены функціонарі партії не мали ку Боріёви довіру, все го слїдовали, тримали го практічно в заятю. Бродій не быв таков силнов особностёв, абы ся знав з того заятя выманити.

Тоты одношіня міджі членами АЗС были знамы ай в Празї. Быв о них інформованый ай Годжа, котрый ся надїяв, же Бродій буде способный выбудовати міджі автономістами і Прагов помыселный міст. Годжа докінця быв охотный приступити і на то, абы Бродія матеріально мотівовали. В Празї тогды роздумовали, же кідь Бродій быв охотный за грошы

служыти Будапешту, буде охотный служыти ай інтересам Прагы. Єм далекый од того, абы єм міг посудити, чом ся такый предпоклад Прагы в припаді Бродія не освідчів.

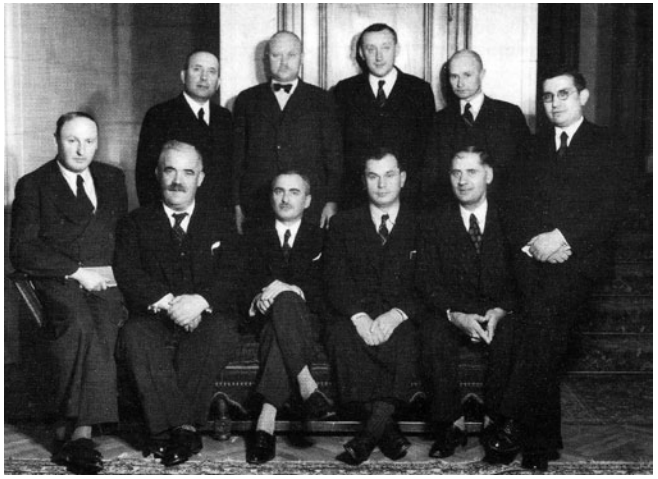

Русиньскы посланцї і сенаторы в чеськословеньскім парламентї. В першім рядї зліва: Штефан Фенцик, Едмунд Бачіньскый, Іван Парканій, Павел Коссей, Андрій Бродій.
В другім рядї: Михал Демко, Петро Жыдовскый, Микола Долинай, Іван Пєщак, Юлій Ревай.

Вытворїня Підкарпатьского автономного блоку

Міністерьскый председа Годжа у вопросах підкарпаторуськых аж барз вірив Ґеровскому. Мож повіти, же быв під ёго впливом. Ґеровкый як Годжів высланець на Підкарпатьскій Руси згоднотив сітуацію і інформовав Годжу в тім змыслї, же ку будованю автономії на Підкарпатьскій Руси треба мати міцный політічный блок, котрый бы ся міг вытворити споїнём **„Карпаторусского союзу", „Автономного земледельческого союзу" і Аґрарной партії.** Годжа з тым сугласив і повірив Ґеровского, абы скапчав тоты три партії. Была то нелегка задача, бо, як є знаме, в бою за автономію найвеце суперили якраз тоты три партії. Думка на

таку сполупрацу ся не любила чеському веджіню Аґрарной партії, але таксамо ай гунґарофільскым чінителям в АЗС. Прото было потребне одстранити Чехів з Аґрарной партії, а тыж зацыткати аж барз голосных мадярофілів в Бродіёвій партії. Обидві задачі Ґеровскый сповнив доконало.

Знамый є факт, же в Аґрарній партії быв паном посланець Йозеф Заїц зо своїм штабом чеськых секретарів. Посланці русиньской народности – Коссей, Жыдовскый і сенатор Бачіньскый были довго лем бабками в ёго руках. Тоты русиньскы чінителї на імпулз Ґеровского і зо згодов Годжы зробили якусь палацову революцію, дома ся хопили веджіня партії і змоцнили ся таксамо ґенералного секретаріату. Председа Аґрарной партії ся довго сперав дари свою згоду, але наконець предці лем згоду дав.

Мадярофільскы функціонарї в АЗС зась были заохочены тым, же вшытко, што ся творить, є подля „рецепту" Ґеровского, а тот „рецепт" походить з Будапешту. Так уже ніч не стояло в дорозї тому, абы **Підкарпатьскый автономный блок** міг быти утвореный. Само собов, два компоненты того блоку мали похыбности. Песімісты в Аґрарній партії говорили, же ся властнї дістали там, де не хотїли быти, то значіть, до „кошары" Бродія. В АЗС ся зась шептало, же Бродій ся запродав Чехам. Оптімісты на обидвох боках зась вірили, же перемогли каждый свого противника.

Односно мадярьской позіції знам наісто, же мали приказ з Будапешту Ґеровскому ся в нічім не противити. Бродій і Ґеровскый, хоць ай неохотно мисили прияти ку собі ай ґрупу Штефана Фенцика, а тыж Українців (українофілів), орґанізованых в якімсь надпартійнім зоскуплїню під веджінём Волошина. Зробили то наісто прото, абы **Автономному блоку** додали бівшу моралну вагу, вірячі, же сі так будуть в тім блоку мочі лїпше обгаїти домінантне поставлїня.

Др. Фенцик і цїлый ёго рух ся в тім часї дістав до слїпой улічкы, роспоры в партії ся проглублёвали. Непорозуміня, котре в партії было, выплывало передовшыткым з факту, же векшына членів партії належала ід ортодоксным русофілам, а тым были далекы річі, котры ся усиловав досягнути Фенцик. Таксамо є знамый факт, же што ся тыкать цїлїв свого руху, Фенцик ся зо своїма сполупартійниками довго бавив на слїпу бабу. Вказуючі ся роспоры в лонї партії дочасно елїміновав вылучінём непослушных членів. В роцї 1938, кідь уж было треба одкрыти карты, Фенцикова партія нараз стратила свою боёвность.

Над Фенциком окрім того вісів ай дамолків меч одгалїня неприємных фактів, котры ся дотыкали ёго особной чести. В роцї 1935, кідь ся вернув з Америкы, быв заарештованый. З арешту ся скоро дістав на слободу, передтым ся але признав, же грошы, за помочі котрых орґанізовав свій політічный рух украв умераючому ґубенаторови Бескидови. Тото признаня зробив правдоподобно зо страху, же інакшым способом не буде мочі вывернути підозрїня, же фінанції мав од Ґеровского. Ці уж была тота ёго выповідь правдива або нї, в припадї єй зверейнїня быв бы Фенцик зістав чоловіком без чести, што бы го з політічного жывота навсе вырядило.

Чеськословеньскы уряды были діскретны і ёго выповідь не дали к діспозіції шырокій громадї. Но предці лем ся о нїй дізнали дакотры єднотливцї, котры мали близкы контакты з поліціов. Міджі такых патрив сенатор Іларіон Цуркановіч. Наслїдком того дакотры часописы публічно обвинили Фенцика із крадежи. Фенцик мусив реаґовати і подав жалобу. Ішло уж лем о то, ці жалованій сторонї дадуть уряды к діспозоції опис протоколу, списаного Фенциком, в котрім ся ід крадежи признає. Окрім того, цїла неприємна річ з украдженыма фінанціями ся дістала у формі інтерпелації до парламенту. Фенцик але шыковным маневром все досяг, же інтерпелація ся на рокованя не дістала, респ. была одложена на найблизше засїданя. Тоты факты найлїпше высвітлюють замотаность сітуації, до якой ся Фенцик – го-

лосный автономіста дістав. Ід тому на нёго в роцї 1938 зачав наполїгати ужгородьскый польскый конзулат, котрый го властно фінанцовав, абы зачав выїдновати. Ай з той сітуації Фенцик вышов. Задачі, котры мав приказаны польскым конзулатом, давав выконати іншым особам, причім в Празї не переставав твердити, же він охотный зробити вшытко, што ся од нёго буде жадати. Вказовав добру волю Варшаві, притім але не хотїв розгнївати Прагу. Варшава ся усиловала прикапчати ід Польску холем северну часть Підкарпатьской Руси і выходного Словеньска. Нескорше ся але Поляци з Мадярами догодли на припоїню Підкарпатьской Руси ід Мадярьску. По такій взаємній догодї уж Фенцика не потребовали. Збавили го вшыткых повинностей ід Варшаві, выплатили велику суму грошей (удайнї 100 тісяч корун Чеськословеньскых) і одовздали Фенцика Мадярам. Таков метаморфозов Фенцик перешов без того, абы то збагли ёго співпартійници, іщі все віруючі в спасу (велико)руськой думкы. В такій штадії свого розвитку ся Фенцик дістав до Підкарпатьского автономного блоку, зорґанізованого на імпулз Годжі, посередництвом Ґеровского.

Українцї (українофілы) під Карпатами все патрили до дакількых таборів. З комуністами, котры были орґанізованы в проукраїньскій партії в так рушных часах року 1938 раховати не могли. Тадь комуністічна партія тогды уж гаїла інтересы републікы, а автономію не мала у своїм проґрамі. Мож было ся оперти лем о українофілів, котры были членами Лідовой партії, респ. єй підкрапатьской одножи. Таксамо ту были членове Хрістіаньско-народной партії під веджінём Авґустина Волошина, о членів лем недавно заложеной україньской фракції Аґрарной партії під веджінём Штефана Клочурака, а тыж о україньскых соціалных демократів, котры ся в послїднїм часї орьєнтовали годнї доправа і зо своёв партіов ся властнї уж росходили. Їх репрезентантом быв урядник школьского реферату, посланець Юлій Ревай і ёго брат Федор Ревай, котрый удайнї про свої фашістічны погляды быв зо соціально-демократічной партії недавно вылученый.

Українцї (українофілы) зо вшыткых высшеуведженых політічных партій ся беспосереднё перед роспадом ЧСР навонок зближыли. Мали свій незавіслый денник ***Нова слобода*** і в каждім оглядї выступали єднотнї. Тота україньска партійна єдность была посилнена і єднотливцями без політічной прислушности, а тыж значным чіслом україньскы орьєнтованого ґрекокатолицького духовенства, передовшыткым з чіну Василіан. Тота україньска єднота на зачатку року 1938 зауяла позіцію позоровательа. Не была участна приправных робот перед реалізаціов автономії подля Годжового сценаря, а на особу Ґеровского ся позерала неприятельскыма очіма. Україньска преса в тім часї докінця высловила протів ёго активітам протест і жадала ёго выказаня з теріторії державы.

Українцї (українофілы) під Карпатами, зорґанізованы навколо необычайно популярного в тім часї Авґустина Волошина вычековали. Мали барз добры контакты зо загранічныма центрами україньских рухів, в тім чіслї ай з Берліном. Ніч інше окрім вычекованя ани робити не могли, бо предці лем їх было мало. Не репрезентовали під Карпатами скуточну політічну силу, не мали за собов заступы шырокой громады. Україньскый пруд приступив ід **Підкарпаторускому автономному блоку** аж тогды, кідь было ясне, же автономна влада бы ся вытворила ай без них. Потім проголосили, же у владї бы были охотны прияти ай менше вызначне місце. Як ся вказало дале, тото рїшіня было про них доборов тактіков. Хотїли за кажду цїну тягати час. Треба зазначіти, же ай кідь навонок главным чінителём Українцїв (українофілів) быв Волошин, гыбнов силов быв предці лем Юлій Ревай. Тот ся в роцї 1938 одкапчав од соціалной демокраціі і робив уж выключно в інтенціах україньских народных намагань. Притім в Празї знав барз добрї вывжыти свої контакты в колах централной влады,

котры мав з часів минулых.

Наконець, треба пару слов написати ай о Централній руській народній раді, котра в році 1938 своёв авторітов санкціоновала рішіня як **Автономного земледельческого союзу,** так ай **Підкарпатьского автономного блоку** самого. Самотный блок, як єм увів в статї Позначкы ку проблемам підкарпаторуськым, выник іщі в році 1918 і одограв вызначну роль при рішіню вопросу припоїня Підкарпатьской Руси ку ЧСР. Позад настолїня влады Чехів під Карпатами **Централна руська народна рада**[38] ся не роспала. Твердило ся, же єй посланя не буде сповнене, докы автономія не набуде практічной реалізації. В періоді влады чеського режіму рада была дакілько раз скликана, абы протестовала против чехізації, або против языковому хаосу, котрый в тім часї владнув на Підкарпатьскій Руси, або наполїгала на реалізації обіцяной автономії. Значіня Централной руськой народной рады але было незначне, а єй кредіт упав іщі веце по році 1934, кідь владу до рук по засїданю валной громады дістала єдина партія – Автономный земледельческый союз Андрія Бродія. АЗС наслїдно вывжывав раду все тогды, кідь потребовав, абы ёго рішіня мали векшу вагу і абы вызерали як прояв цїлонародной волї. Українцї Централну народну раду уж давнїше опустили. Рада была зложена з дакількых частей – з рады пряшівской і ужгородьской, а тыж з хустьской. Ужгородька рада была зоскупена навколо Авґустина Волошина. Проукраїньскы наміряный Волошин з цїлём паралізовати моралну вагу рішінь Централной руськой народной рады обновив ужгородьску раду з котрой наслїдно зробив раду проукраїньску з назвов Перша централна руська народна рада, але єй значіня і досяг были іщі проблематічнїшы, як рады русофільскы орьєнтованы. Наперек тому але дакотры кола на Підкарпатьскій Руси, докінця ай на выходнім Словеньску приписовали Централній руській народній раді велике значіня. На єй засїданя посилали все своїх делеґатів. З Міджілаборець на засїданя приходив найглучнїшый – істый Михал Поповіч, з Пряшова доходили найвеце посланець Іван Пєщак і канонік Теодор Ройковіч.

Міністерьскый председа Др. Годжа плановав річі навколо підкарпатьской автономії дати холем часточно до порядку. Не было важне, ці то хотїв зробити з властного пересвідчіня, або під тиском комплікуючой ся сітуації в тогдышнїй ЧСР. Першым кроком ід реалізації автономії мало быти перенесїня правомочі Земского уряду на Уряд ґубернатора. Ґубернатор Грабарь быв іщі все без правомочі. Прага в тім дїлї не шатовала. З тактічных прічін охабила на теріторії Підкарпатьской Руси земского віце-президента чеськой народности Мезнїка, котрого уж не называла віце-президентом, але віце-ґубернатором. Автономістічны кола выступали против такого рішіня. Усиловали ся, абы была оддїлена выконна міць од законодарной і настоїли на тім, абы ай віцеґубернатор быв Русин, а не Чех. То ся не дарило, бо Прага не хотїла од особы Мезнїка уступити. Наслїдком того, напятя міджі Прагов і Ужгородом ся выострёвало.Годжа, хоць Автономный земледельческый блок підпоровав, не просадив, абы намісто Мезнїка до функції віцеґубернатора быв менованый Др. Александер Бескид. Стало ся так аж перед кінцём чеського режіму на Підкарпатьскій Руси, коли менованём автономной влады уж цїлый уряд ґубернатора ай віцеґуернатора став ся неактуалным. Выборы до автономного сойму, як їх наряджовала платна устава, Годжа уж на Підкарпатьскій Руси не реалізовав. Позад Мнїховского діктату і по встановлїню словеньской автономной влады Підкарпатьска Русь дістала автономію у векшім россягу, аналоґічну з автономів словеньсков. К тому періоду ся іщі верну.

[38] Проблематіка припоїня Підкарпатьской Руси ід Чеськословеньску позерай: КОНЄЧНІ, Станїслав: Інтеґрованя теріторії Русинів до рамок Чеськословеньска. Ін: КОНЄЧНІ, Станїслав (2009). Капітолы з історії Русинів на Словеньску. Пряшів: Русин і Народны новинкы, с. 109-119, (позн. ред.).

Під впливом міджінародных удалостей, як і наслїдком діятелности Ґеровского і ёго прихыленців, на теріторії Підкарпатьска Русь настало у значній мірї міджі жытельством автономістічне настроїня. О близкім приходї автономії уж нихто не похыбовав. Автономістічна преса ожыла і дістала посилу в деннику Руськый народный голос, котрый быв передтым часописом аґрарным. Быв орґаном сенатора Бачіньского і редіґовали го передовшыткым руськы еміґранты. В авґустї 1938 ся але денник став орґаном Автономного земледельческого блоку. Ёго шефредактором ся став Іван Шпак, бывшый редактор урядного часопису Автономного земледельческого союзу А. Бродія. Наслїдком того ся часопис дістав цїлком під вплив Бродія. Тота зміна была реалізована на высловне желаня Годжі. Руськый народный голос быв прямо фінанцованый з фонду міністерьского председництва. Вшытко тото было звязане з планами Годжі на захрану ЧСР.

Годжа ся але мылив, кідь предпокладав, же в особах Ґервского і Бродія нашов істый способ про реалізацію своїх планів. Ґеровскый і Бродій, котры все были під доглядом поліції як особы несполягливы, лем што ся дістали до істїшого положіня і могли ся оперти о Годжу, такой приступили ід реалізації своїх властных планів. А тоты сягали дость далеко на то, абы ся могли „змістити" до планів Годжовой автономії. Годжа сі наісто думав, же реалізаціов підкарпаторуськой автономії возьме вітор з плахет другым автономістічным рухам, котры кокетовали з іншыма державами і глядали у них підпору. Вырїшив ліцітовати з автономістами, репрезентованыма уж споминаным Ґеровскым і Бродіём. Годжа їм приобіцяв автономію, але они вказали, же з нима ся не оплатить ліцітовати і такой жадали признаня права на самовызначіня. Факт, же то не робили на основі властного рїшіня уж днесь є ясный.

Дакілько днїв перед выголошінём сектембровой мобілізації дістав посланець Бродій текст резолуції, котра натискує на признаню підкарпаторуського права на самовызначіня. Текст походив з Будапешту. Єдны твердять, же го дошыковав мадярофонно орьєнтованый Бродіїв урядник, бывшый член земского выбору Михал Демко, в сучасности мадярьскый міністерьскый радця, іншы суть того погляду, же писмо принїс Бродіїв брат Іван, котрый якраз в тых днях ілеґально навщівив Мадярьско. Текст ся але міг дістати до Ужгороду ай цїлком простов путёв – посередництвом ужгородьского польского конзулату, котрый по догодї Польска з Мадярьском односно Підкарпатьской Руси уж быв властнї конзулатом мадярьскым. Істый є але факт, же то быв Михал Демко, котрый наполїґав на поужытю того тексту. Тискав передовшыткым на Бродія, котрый, не опливаючі шпеціалнов особнов статочностёв выгынав ся вшыткому, што бы могло доказовати ёго велезраду. А жадати признаня права на самовызначіня з погляду Чеськословеньска бы таков велезрадов ай было. Окрім того, Бродій в послїднїм часї часто лавіровав міджі Будапештом і Прагов. Кідь бы ся міг одкапчати од Будапешту так, абы ся то про нёго обышло без наслїдків, быв бы може ай охотный з Прагов сполупрацовати. Михал Демко, Др. Юлій Марина і другы мадярофільскы чінителї але нашли способ, як тото ёго колысаня заставити. Так посланець Бродій скликав презідію **Автономного земледельческого союзу** і предложыв на схвалїня уведжену резолуцію. Презідія партії,

Знак Підкарпатьской Руси

Застава Підкарпатьской Руси

котра ся складала з члена земского выбору Юрая Бенца, з ґенералного секретаря Андрія Бродія, Михала Демка,

Др. Йосифа Каміньского, посланця за пряшівску область Івана Пєщака, Др. Юлія Марины, каноніка Александра Ільницького, сенатора Юлія Фолдешія, Петра Гаёвіча, Івана Шпака, Др. Томаша Чекана і з дакотрых далшых, уж менше вызначных особностей, резолуцію єдноголосно схвалила.

Абы тому акту надати векшу вагу, быв скликаный выбор Централной Руськой Народной рады, котрій председовав Каміньскый і тыж резолуцію схавалили. Резолуція в засаді вывертала тезу о добровольнім припоїню Підкарпатьской Руси ід Чеськословеньскій републіці і проголошовала, же підкарпатьскый народ своє право на самовызначіня іщі не вывжыв і же тото право хоче про будучность мати ґарантоване. Схваліня резолуції презідіов Бродіёвой партії не значіло ніч нове. Тота партія такый погляд заставала ай в минулости, хоць ся не одважила верейнї го презентовати. Інакша сітуація была в припаді Централной Руськой Народной рады. Тота ся в році 1918 высловила за припоїня ід Чеськословеньску, што сі не мож было высвітлити інакше, лем так, же уж тогды уплатнила право підкарпаторуського народа на самовызначіня.

Таку, двома форумами схвалену резолуцію надруковав орґан Бродіёвого Автономного земледельческого союзу – **Рускій вестнік** (Руськый вістник). Чеськословеньска цензура такый текст, на велике зачудованя Бродія пустила до друку. Автономісты, котры належали до Автономного блоку відїли в тім лем тактічный маневер, прямуючій не к одорватю од ЧСР, але к тому, абы Прага довше не одкладовала реалізацію автономії.

Кідь было ясне, же чеськословеньскы уряды ніч не чінять против актерови резолуції, веджіня Автономного блоку на челї з Бродіём і Ґеровскым вырїшило зробити далшый крок. Дали імпулз на створіня якогось **Карпаторуського Совіту** – рады, котра была зложена з посланців Автономного блоку, а тыж ай з уповномочненых представителїв автонімістічных партій, котры сполупрацовали з Автономным блоком. За АЗС то быв сам Бродій, дале посланець Іван Пєщак і сенатор Юлій Фолдешій. За Аґрарну партію членами „совіту" быв посланець Павел Коссей, Петро Жыдовскый і сенатор Андрій Бачіньскый, за Націоналну партію посланець Штефан Фенцик, Українців заступляв посланець Юлій Ревай, Авґустин Волошин, Юлій Бращайко і МУДр. Микола Долинай. Фенцик уже тогды быв збавленый обовязків ід Варшаві і зачав ся закулісно експоновати в мадярськім сеймі. Ёго партія, хоць не была членом Автономного блоку, беспосереднё по выголошіню сектембровой мобілізації зачала з тым блоком кооперовати. Українофілы якраз опущали свою пасівну резістенцію.

Бродіёви і Ґеровскому ся подарило пересвідчіти вшыткых уведженых чінителїв о тім, же резолуція о праві на самовызначіня підкарпаторуського народа значіть міцну зброю против Празї, кідь бы Прага хотїла надале реалізацію автономії одкладовати. Абы была цїлому акту додана іщі векша важность і сила, было потребне єй доручіти амбасадам вшыткых моцностей а таксамо ай сусїднїм штатам. В опачнім припаді Прага бы могла злегшыти значіня резолуції, припаднї знеможнити єй росшырёваня. Тоты доводы узнали вшыткы членове „Карпаторуського совіту", то значіть, же ай українофілы.

Резолуція о праві самовызначіня карпаторуського народа была выготовлена в дакількых екземпларах і додана празькым амбасадам моценьскых держав, таксамо ай амбасадам Мадярська і Польска. Екземпларі той резолуції доручіли на єднотливы місця самы членове нововстановленой шпеціалной рады, званой совіт.

До того часу вшыткы активіты рядив Ґеровскый, ці уж прямо, або непрямо зо своёй тзв. Карпаторуськой канцеларії. Тоту сі зрядив в празькім готелї Алкрон, в готелї, де істый час урядовав ай шпеціалный уповномочненый анґліцькой влады – Рунцімен. Мож ся догадовати, же Ґеровскый, скушеный в методах тайной діпломації мав контакты ай з ко-

лами, близкыма Рунціменови. Многы докінця приятельскы одношіня Годжу ід Ґеровскому высвітлёвали якраз ай з оглядом на тот момент.

Ґеровскый, маючі за собов особу міністерьского председу Годжі, на другім боці Автономным блоком зміцнене поставлїня на Підкарпатьскій Руси, загаленый притім таёмностёв, сміло выїдновав, аранжовав, інтервеновав, і, само собов, просаджовав свої планы. Сам зіставав все ззаду. Не быв нічім, а заєдно вшыткым. Годжа му дав к діспозіції цїлый адміністратівный апарат, фінанчны можности, докінця му придїлив ай урядників з міністерьской президії. Такыма были русиньскы урядници Др. Ґейза Бараній і Федор Скрал. Тоты двоми были якобы контактныма особами міджі штабом Ґеровского, штабом Годжу і міджі підкарпаторуськыма чінителями.

Часы сектембровой мобілізації на Підкарпатьскій Руси ся нічім не одлишовали од тых, якыма жыла цїла теріторія ЧСР. Характерізовав їх передовшыткым общій хаос. Чехы ся зачали страховати, бо ся їм роспадовав штат. Кідь люде відїли, якыма сімптомами неістоты і страху о будучность є спроваджана самотна мобілізація, были пересвідчены, же чеськословеньска армада буде розбита скорше, як наступить до боя.

На Підкарпатьскій Руси ся зачали озывати ай Мадяры. Створили сі свою Народну раду на челї з Аладаром Возаріём. Зачала ся шырити мадярьска пропаґанда, у членів мадярьской партії ся зачала обявлёвати зброя. До дакотрых погранічных сел пришли першы оддїлы мадярьскых терорістів. Чеськословеньскы уряды зачали де-там уплатнёвати політіку „міцной рукы", але было уж нескоро. Одскакали сі то автономістічны журналісты, котрых інтервеновали в ужгородьских касарнях. Быв єм міджі нима. Наладу в містах на Підкарпатьскій Руси найлїпше характерізує факт, же за пару днїв ниґде не мож было купити червене і зелене полотно. Промадярьскы наміряны особы го громаднї скуплёвали, шыли з нёго мадярьскы заставы і кокарды[39]. Треба але сконшатовати, же скоро вшыткы підкарпатьскы міста были оселены Мадярами і Жыдами. Русиньске жытельство было переважно по селах. Што ся Жыдів тыкать, з великов горливостёв, з яков обгаёвали передтым інтересы ЧСР, з таков самов горливостёв перебігали до мадярьского табора, кідь збачіли, же ЧСР ся роспадує.

Така неіста атмосфера тримала аж до періоду мнїховского договору. Тот розогнав обавы з можной войны, але престиж Прагы ся під Карпатами нияк не зміцнила. Наспак, клавзула о договорї з Польском і Мадярьском односно теріторіалных пожадавок тых держав зміцнила позіції Мадяр і мадярофілів.

Підкарпатьскы автономісты по мнїховскім діктатї нараз ся одчули в новій сітуації. Годжова влада впала і замінила єй влада ґенераля Сірового. Не было істе, ці Сіровый буде продовжовати в політіцї Годжі односно підкарпаторуськой автономії. Вказовало ся, же звізда Ґеровского блїдне і страчать ся. До Ужгороду пришов хырь, же Ґеровскый ся з Прагы вытратив і же є в Белеградї. Была то правда. Ґеровскый вырїшыв опатерно вычековати в Белеградї і позоровати, як ся буде справовати Сіровый. Вернув ся до Прагы, а наслїдно і до Ужгороду аж тогды, кідь збачів, же ай по падї годжовой влады є ту про нёго беспечне місце.

Підкарпатьскы чінителї в тім куртім періоді ся таксамо обмежили на позорованя удалостей на Словакії, знаючі, же кідь ся Словакам подарить досягнути автономію, будуть мусити єй дістати ай Русины. На жіліньских чеськo-словеньских зборах взяла участь ай підкарпаторуська делеґація під веджінём Бродія. Русины там были як позорователї.

Позад менованя першой словеньской влады, підкарпаоруськы автономісты ся зась хопили ініціативы. На

[39] Кокарды – стужкы з фарбами мадярьской заставы, котры сі прикапчовали сімпатізанты Мадярьска на облечіня (позн. ред.)

сценї ся обявив Ґеровскый, а то в тій самій функції. Зась быв главным выїдновачом і аранжером. Кідь але передтым фунґовав і як Годжів довірник, теперь уж робив на властну пясть, операючі ся о авторіту, котру здобыв за своёй сполупрацы з Годжом.

Їднаня о зоставлїню підкарпаторуськой влады

Автономісты під Карпатами ся пустили скоро до роботы. Абы зміцнити свої позіції міджі народом, заложыли новый денник *Русская правда,* котрый мав быти яковсь аналоґіов братїславской *Словеньской правды.* Редакція того часопису была звірена моїй особі. Денник *Рускій народный ґолос* мав в основі тот істый проґрам, як *Русская правда,* але накілько быв передтым аґрарным денником, не міг натілько проникнути міджі людей. Проукраїньскы автономісты были і надале зоскупены коло свого денника *Новая слобода.*

По менованю словеньской автономной влады в Ужгородї жадали про Русинів і Українців автономію в такім самім россягу. Не робили то але в такій формі як Словаци і не выїдновали з празькыма чінителями, так як то робили Словаци в Жілінї.

Русиньскы чінителї прорусьской орьєнтації ся стрїтили в просторах Народного дому Духновіча, Проукраїньскы орьєнтованы – зась в іншых просторах. Утримовали але міджі собов істы контакты. Телефонічне споїня з Прагов было забезпечене скоро без перервы. Русиньскы чінителї реферовали до Прагы о наростаючій неспокойности на Підкарпатьскій Руси, інформовали таксамо о мадярьскій пропаґандї, о роботї мадярьскых терорістів. Говорили в такім змыслї, же кідь Прага не менує автономну владу, выпукне революція, з котрой будуть профітовати авкурат Мадяры. Ґенераль Сіровый але все вагав. Говорить ся, же од Земского уряду, котрый быв під чеськым веджінём, діставав інформації вывертаючі тоты поплашны справы.

Наконець але ґенераль Сіровый телефонічно ознамив, же дає згоду і же схвалить автономну владу, хоць буде створена в будьякім зложіню. В місности, де ся телефоновало з ґенералём Сіровым, быв сенатор Бачіньскый, посланцї: Павел Коссей, Андрій Бродій, Петро Жыдовскый, Штефан Фенцик, як ай многы далшы. Русины зачали міджі собов выїдновати о можных кандідатах на членів автономной влады. Наперед але было потребне вырїшыти, де ся буде выїдновати з проукраїнцями. Проукраїнцї жадали, абы ся выїдновало на невтралній теріторії. Проруська орьєнтація зась хотїла роковати в Народнім домі Духновіча. Тоту пропозіцію підпоровав передовшыткым Фенцик, котрый мав в Народнім домі Духновіча наскликованых много прихылників. Фенцикови ся відїло, же в такій средї легше просадить свою кандідатуру на уряд председы влады, о котрый ся вшыткыма способами усиловав. Тогды ся уж але говорило о кандідатурї Бродія, як о особі, котра в приправнім періодї проявила найвекшу ініціатіву. Фенцик ся надїяв, же в такій неясній сітуації ся му предці лем пощастить досягнути вытуженый пост і так дати до порядку свою роспорну минулость. Тадь хто ся стане міністерьскым председом, тому ся предці много з ёго минулости одпустить. Ёго недослїдны скуткы ся высвітлять як тактіка і політічна еластічность. Окрім того, у Фенцика грали велику роль ай особны амбіції. Планы ся му але не подарило зреалізовати. Їднало ся наконець в дворанї Земского уряду. Окрім того

Др. Іван Парканій

было вырїшене, же притомны можуть быти лем сенаторы і посланцї участных партій. Тоты партії, котры в парламентї не мають заступлїня, можуть выслати своїх делеґатів, а то в такім чіслї, котре буде одповідати чісленній силї даной політічной партії. Выїднованя зачали в пообіднїх годинах і тримали до нескорого вечора.

Міджітым Прага попробовала зорвати ініціатіву на свій бік і дати прохід підкарпаторуському дїлу. Наівно увірила справам Земского уряду і ґенераля Сватка, як і ґрупі Русинів, котры ся в тім часї „мотали" по празькых міністерствах і обіцяли, же Підкарпатьску Русь про Прагу захранять. Были то конъюнктуралісты, міджі нима сенатор Цуркановіч, котрый із своёв **Трудовов партіов** быв завішеный ід Бенешовій партії, дале ужгородьскый верейный нотарь Др. Іван Жыдовскый, урядник ужгородьского маґістрату Др. Іван Андрашко і многы далшы. Не знати, на пропозіцію котрой з тых особ ґенераль Сіровый нечекано меновав підкарпаторуського міністра в особі Др. Парканія, урядника канцеларії президента републікы, котрый быв в Празї знамый і о котрого лоялности нихто не похыбовав. Др. Парканій быв русиньской народности, але в підкарпатьскій політіцї быв особов цїлком новов. Парканій дістав повірїня такой одлетїти до Ужгороду і там зоставити владу, котра бы пасовала ай Празї.

Др. Парканій іщі того дня нескоро вечур прилетїв до Ужгороду. Ёго приход Прага авізовала, но з Русинів го на летїску нихто не чекав. З летїска ся одобрав до містности, де ся їднало о зложіню підкарпаторуськой влады, так, як то мав рано добісїдоване з ґенералём Сіровым. З Парканіём ту але нихто не їднав. Ёго менованя за міністра вшыткы русиньскы чінителї одмітли акцептовати. Так проба Прагы не вышла, а централна рада менованя Парканія за пару днїв одкликала.

Ужгородьска громада в тот день нетерпезливо чекала на догоду о зложіню підкарпаторуськой влады. Вечур перед будовов Земского уряду зышли ся чісленны заступы людей. Выкликовали на балкон єднотливых заступцїв участных партій. Наконець ся предцї дочекали. З балкона было выголошене зложіня новой влады. Міністерьскым председом мав быти Андрій Бродій, членами влады Др. Штефан Фенцик, Др. Едмунд Бачіньскый, Др. Іван Пєщак, за Українцїв посланець Юлій Ревай і Авґустин Волошин. Засупы людей выкриковали на славу новій владї і на прекваплїня вшыткых зачали співати україньскы співанкы. Притомны ся зорядили до чотырёх шорів і під україньскыма заставами, котры, не знати одкы взяли, походовали Ужгородом за неперестанного співу уккраїньскых співанок. Поміджі спів аплавдовали на славу Волошинови і Реваёви. То свідчіло о фактї, же Українцї были пририхтованы, сворны, зъєдночены і знали, што хотять досягнути. Тота приправленость каждого несподївала. Українцї аплодовали, хоць властнї выграв проруськый напрям. Векшына членів влады ся голосила ід проруській орьєнтації. Під белаво-жовтыма прапорами але походуючій дав добрї знав, же то є лем першый крок і же далшы будуть наслїдовати.

На другый день вшыткы підкарпаторуськы часописы вышли в славноснім дусї, принесли фотоґрафії членів автономной влады з текстом, котрый говорив о Празї з великым погорданём. Прага іщі нову владу не узнала, підкарпаторуська громада о тім але не знала, а то, што знала, тому не приписовала велике значіня.

Членове новой влады діставали множество поздравных телеґрамів з проявами сімпатій домашнёй громады, як і російскых і україньскых заграничных чінителїв. Притім проруськы орьєнтованы кола писали і говорили о вітязстві руськой ідеї під Карпатами, Українцї зась голосили вітязство ідеї україньской.

Договір з ґенералём Сіровым быв такый, же кідь ся домашнї чінителї добісїдують на зложіню підкарпаторуськой влады, тота влада такой прилетить до Прагы. Бродій але до Пра-

гы не шатовав. Проголошовав, же до Прагы піде лем в тім припаді, кідь ёго владу Сіровый такой одобрить. На вопрос, што зробить, кідь то Прага одмітне одповідав стереотіпно, же Прага ся на таке не одважить, а кідь бы ай гей, потім буде нести наслїдкы. Остатнї членове надїйной влады на Бродія наполїгали, абы ся предці лем до Прагы выбрали. На акцентованю влады Прагов залежало передовшыткым Українцям. З руськы орьєнтованых членів наполїгав главнї Бачіньскый, корый як аґрарный сенатор не мав дяку розгнївати сі Прагу. Сам ґенераль Сіровый зачав быти нетерпезливый. Вызывав Бродія веце раз по телефонї на путь до Прагы. Бродій ся одкликовав на ёго слово достойника, котрым обіцяв узнати підкарпаторуську владу такой, хоць бы припутовала до Прагы в будь-якім зложіню.

Сіровый то не поперав, натисковав лем на факт, же узнаня підкарпаторуськой влады ся може стати лем в Празї в ёго притомности. В тім змыслї ґенераль Сіровый говорив ай зо мнов, як із шефредактором денника *Русская правда,* котый в тім часї мав на Підкарпатській Руси велику вагу міджі шыроков громадов.

Наконець, на третїй день Бродій і членове будучой влады одлетїли до Прагы. З нима ай Ґеровскый, корый іщі все робив посередника не знати кому і догодовав, не знати што. Операв ся о особу Бродія, од котрого ся скоро ани не гнув.

В Празї намісто очекованого схвалїня підкарпаторуськой влады, так, як то ґенераль Сіровый назначовав в телефонї і як то автономісты обчековали, настали довгы выїднованя.

З особов Бродія ся Сіровый не сприятелив. Выходив з позіції, же кідь служить мадярськым інтересам, буде пробовати створити про нёго приязны условія і же буде служыти інтересам Прагы.

Така позіція, з которв ся Сіровый навеце нияк не таїв, была наісто про Русинів несімпатічна. Сіровый мав тыж выграды ай к особі Фенцика. О ёго менованю спочатку ани не хотїв чути. Арґументовав такыма словами: „Вы ся одкликуєте на мою достойницьку честь, кідь хочете, абы єм дотримав своє обіцяня і потвердив владу в такім зложіню, яке вы схвалите. Вы але арґумент о чести мало уплатнюєте, кідь мі пропонуєте чоловіка, котрый сам є без чести.“ По такім прослові вказав притомным документы, якы обсяговали признаня Фенцика, же обкрав умераючого ґубернатора Бескида а к тому іщі іншы подобны, про Фенцика барз компромітуючі писма, о котрых єм уж писав на іншім місцї. Фенцик на то опустив містность, одобрав ся до свого готела і проголосив, же кідь міністром не буде менованый, же ся застрїлить. Вшыткы тоты, котры мали быти менованы за членів влады, вказали ся солідарныма і з престіжных доводів не хотїли охабити Фенцика без підпоры. В тім пунктї ся солідарныма вказали нелем русофілы, але ай українофілы, котры таксамо наполїгали на тім, абы влада была узнана в такім зложіню, в якім была в Ужгородї одголосована.

Цїлу тоту неприємну сітуацію коло особы Фенцика правдоподобно „нарафічів“ Ґеровскый, котрый одколи ся вернув з Америкы і перерушив з ним контакты, не быв ёго прихыленцём.

Окрім того, Сіровый вказав на то, же про таку малу область, яков є Підкарпатьска Русь, не може меновати 6 міністрів. Прага може меновати найвеце тройчленну владу. Навколо тых спорных пунктів ся їднаня в Празї продовжовали. Наконець але Сірового розъїло, же Ґеровскый все засягує до їднаня і дав го заткнути. Ай ту ся вказала солідарность Русинів. За пропущіня інтервеновали ай українофілы (Українцї), котрым на Ґеровскім мало залежало.

Наконець, нескоро вечур, была досягнута компромісна догода. Уповномочненым міністром про Підкарпатьску Русь, дома міністерськым председом быв менованый Андрій Бродій, міністрами Др. Едмунд Бачіньскый, Юлій Ревай, а Штефан Фенцик быв менованый уповномочненым із шпеціалным посланём. Др. Іван Пєщак і Авґустин Воло-

шин были менованы штаныма таёмниками. Посланём Фенцика мало быти зрівнаня словацько-русиньского конфлікту о сполочных граніцях. Фенцик, Пєщак і Волошин не были членами централной влады. Прото присягу вірности зложыли Сіровому лем Бродій, Бачіньскый і Ревай. Фенцик, Пєщак і Волошин мали зложыти присягу вірности лем Бродіёви в Ужгороді.

На другый день ся летадлом вернула нова влада до Ужгороду. На летїску єй вітали ай репрезентанты чеськой влады, котры іщі все были урядно на Підкарпатській Руси заступцями чеськой выконной моци. Притомна была ай чеська воєньска сотня. Вітаня в самім Ужгороді вызерало як україньска маніфестація. Русофілы ся зась вказали як неготовы і дали ся перебігнути українофілам. Фенцик уж але до Ужгороду не допутовав. Выступив з летадла уж в Кошіцях, абы ся одты одобрав по окресах выходного Словеньска і за помочі своїх прихылників орґанізовав непокої міджі Русинами і Словаками. Фенцик сі так представлёвав своє посланя односно зрівнаня словацько-русиньского конфлікту о взаємных граніцях. Уж ся зась чув міцным, быв предці членом влады, а што было главне, Сіровый му одовздав вшыткы документы, котры бы го могли перед будькым компромітовати. Но тоты Фенциковы акції не тримали довго. Падом Бродіёвой влады было такым актівітам оддзвонене.

Ґеровкый ся вернув до Ужгороду вєдно з новов владов. Ёго, хоць лем дакількогодинове, але предці арештованя в Празї му одобрало з ґлоріолы, яку сі сам знав навколо своёй особы зробити. Бродій ся го але надале міцно тримав, не одважив ся сам зробити ани єден крок без того, жебы ся не порадив з Ґеровскым.

Менованём підкарпаторуськой влады автономный вопрос підкарпаторуськой самосправы але іщі не быв дорішеный. Выконна міць была іщі все в руках чеського Земского уряду. Хоць Др. Мезнїк перепустив свій пост Др. Александрови Бескидови, Ужгород не опустив і фактічно владнув надале посередництвом урядницького апарату, котрый быв зложеный зо самых Чехів. Менованём автономной влады уряд мав перейти під міністерство внутра, але Др. Бачіньскый ся іщі все не міг уяти резорту. Хыбовала му к тому рішучость, котру не мав в натурї, але быв ту ай факт, же як довгорічный аґрарный сенатор мав іщі все близко к Празї, прото ся ани барз не усиловав. Окрім того, в Ужгородї была міцна воєньска посадка на челї з ґенералём Сватком а екзістенція той посадкы назорно вказовала громадї, же Прага іщі не выпустила весло зо своїх рук.

Орґанізованя ґард

Бродій барз добрї знав, же протів силы є добрым арґументом інша сила. Вырїшив, подля взору словацькой Глінковой ґарды орґанізовати властну ґарду, котра несла мено ёго попередника Куртяка. В тім пунктї але Русины єднотны не были. Прихыленцї Фенцика зачали на противагу орґанізовати конкуренчны ґарды. Были то з історії знамы червенорубашници. Українофілы, котры од самого зачатку мали свої шпеціалны цїлї, зачали горливо орґанізовати січовіків. Тоты три зборы міджі собов не утримовали ниякый контакт, докінця ся взаємно неґовали.

Поступ Мадяр

Треба зазначіти, же Мадяры ся на підкарпатську автономію позерали од початку зо свого угла погляду. Поважовали єй од першго дня лем за переходну етапу, позад котрой мало наслїдовати обсаджіня Підкарпатьской Руси мадярьскым войском. Притім але не довіровали ани Фенцикови, ани Бродіёви, бо одгадовали, же обидвоми суть способны хоць ай в послїднїй хвілї ся з Прагов вырівнати. Прото їднали во вшыткім самостатнї, подобнї, як їднали ай в

южных областях Словакії. Мали свою Народну Раду, котра была в прямім контакті з Будапештом, а то посередництвом Естергазіїв, але тыж посередництвом польского конзулату, котрый ся в тім часї справовав в контекстї мадярьскых інтенцій. Мадяры горливо закладовали бунькы свого Немзеторшеґу[40] і вшыткыма силами помагали мадярьскым терорістічным оддїлам Івана Геєша, котры проникали у великій силї на теріторію Підкарпатьской Руси. Міджі мадярьскыма терорістічныма оддїлами і чеськословеньсков армадов ся на многых містах уж вели формалны бої. До боя мусили місцями засягнути нелем танкы, але ай летадла. Мадярьскы оддїлы „Сабадчапаток" (Szabadcsapatok)[41] были векшынов паціфікованы і їх членове арештованы в Мукачовскім каштелю, цїлком але розбиты не были. Окрім того, з Мадярьска діставали все посилы. Кідь бы ся к ним тогды придало ай домашнє жытельство, Підкарпатьска Русь могла быти за дакілько днїв страчена. Треба было в першім рядї упокоїти домашнє жытельство, што ся ай робило посередництвом плаґатів. Плаґаты розмітовали по цїлій теріторії з воєньскых летадел. Кідь то збачіла мадярьска пропаґанда, поужыла таку істу тактіку. Над Підкарпатьсков Русёв ся так обявили ай мадярьскы летадла, котры метали свої пропаґандістічны матеріалы. Взникла як кібы плаґатова война. Плаґаты, котры были змітованы на імпулз Бродія штвали протів Чехам значно невыбераныма словами, не обсяговали але ніч конкретного, што бы пасовало Мадярам. Так ся Мадяры зачали на Бродія позерати з похыбностями. Знову му не довіровали, шырили „тайны" інформації, же ся запродав Чехам і под.

Мадярофільскы кола поважовали за потребне засягнути. В тім припадї то быв польскый конзул Халупчіньскый, котрый тоты дїла аранжовав. Мадярофілы зачали робити вшытко про то, абы принутили Бродія признати свої умыслы. Бродій тому тиску скоро підлїг, чім спечатив судьбу своёй влады.

Стало ся то так: Ґенераль Сіровый меновав підкарпаторуську автономну владу і предпокладав, же Русины ся наслїдком того здадуть права на самовызначіня так, як то формуловала знама резолуція Автономного земледельческого союзу (АЗС) і Централной Народной Рады. При рокованях о реалізації підкарпаторуськой автономії тот предпоклад быв все основов. Ці то уж недопатрїнём, або про іншу прічіну, перед менованём влады нихто з Русинів не выголосив, же Русины ся зріїкають права на самовызначіня.

Ниякой записнїцї з такым проголошінём не было. Тот факт вывжыли передовшыткым Мадяры, а тыж промадярьскы орьєнтованы Русины. Послали к міністерьскому председови автономной підкарпаторуськой влады Бродієви в менї мадярьской партії посланця Корлата, котрый ся Бродія попросив, як ся ставить ёго влада к вопросу права на самовызначіня підкарпаторуського народа. Ці резолуцію схвалену Автономным земледельчеськым союзом ай Централнов Народнов Радов є охотный дати схвалити ай підкарпаторуській міністерьскій радї. Бродій не быв на такый вопрос приправленый і одповів выгыбаво. Повів, же він сам особно нїґда не буде за то, абы ся підкарпаторуськый народ зрїк свого права на самовызначіня в проспіх Чехів. Додав але, же тот вопрос не є актуалне форсіровати теперь, кідь Чехы мають іщі в руках выконну міць. Така одповідь Мадярів не могла успокоїти, зато їх недовіра ід Бродієви іщі веце наросла. Бродій, знаючі тото ставлїня Мадяр, вырїшив зробити про них дашто і на час їх упокоїти. Навщівив прото мадярьских терорістів в мукачовскім опевнїню і там у компетнетных інтервеновав в їх проспіх. Просадив, абы дакілько мадярьских політічных арештантів пропустили. То але Мадярам не стачіло.

[40] Nemzetörség – стражцёве отчізны (позн. ред.)

[41] Мадярьскы половоєньскы єднотки, вытворены на то, абы дестабілізовали сітуацію на чеськословеньскім погранічу (позн. ред.).

Рокованя чеськословеньско-мадярьской комісії в Комарнї

До такой неясной сітуації пришло выїднованя Чеськословеньска і Мадярьска в Комарнї оглядом управы границь подля етноґрафічных засад. Підкарпаторуську владу заступляв Др. Бачіньскый. Тот дістав інштрукції, абы не пропустив Мадярам ани єдно село. Бродій тым хотїв нараз „забити дакілько мух". Празї хотїв вказати свою оддaность, але ай помочі Мадярам, абы їдненя в Комарнї розбили. Свою позіцію дома наслїдно высвітлёвав так, же най ся хоцьшто стане, Підкарпатьска Русь сі мушена заховати свою теріторіалну інтеґріту. Мадярам зась высвітлив, же кідь Мадярьско дістане свою частку з Підкарпатьской Руси, припоїня цїлой Підкарпатьской Руси ід Мадярьску уж не буде мож досягнути.

За такой сітуації наконець Мадяры вырїшили пожадати о інтервенцію польского конзула Халупчіньского. На порадї, котра ся одбывала в будові польского конзулату міджі Мадярами і мадярофільскыма чінителями Бродіёвой і Фенциковой партії, было вырїшене вывжыти зась особу Фенцика.

Зневжываня права на самовызначіня на політічны цїлї

Халупчіньскый дав выготовити резолуцію о праві підкарпаторуського народа на самовызначіня у формі записнїцї зо засїданя влады. Резолуцію мав дати схвалити на підкарпаторуській міністерській радї Фенцик. Фенцик ся охотно уяв той задачі.

Бродій быв так поставленый перед готову річ і не міг ся уж дале выкручати. На міністерській радї Бродій пропозіцію Фенцика прочітав і повів ай своє становиско к нїй. Высловив ся, же право на самовызначіня не мож одкладовати і чекати, докы Чехы не оддадуть підкарпаторуській владї ай скуточну выконну міць. Заєдно твердив, же то є лем тактіка, же міджінародна сітуація є неіста і не є ясне, якы крокы будуть робити Словаци, прото буде добрї, кідь ся засады права на самовызначіня Русины не будуть зрїкати. Свої арґументы Бродій формуловав в такій приятелній подобі, же ани єден член влады, враховано українофілів не мав важны выграды. Є але спорне, ці тоту пропозіцію підкарпаторуська влада ай формалнї схвалила.

О цїлій сітуації ся дізнала ай Прага. Ішло о засадну річ, прото празька влада, кідь сі хотїла захранити свій вплив, мусила такой засягнути.

Перше, што было треба зробити – дати выголошіня, же узнесїня підкарпаторуськой влады є неплатне. Тото не было тяжко досягнути, бо Українцї такой, як сі усвідомили досяг такого рїшіня выголосили, же они на засїданю міністерськой рады за тоту пропозіцію не голосовали. Є можне, же скуточнї акт голосованя ани не быв зреалізованый. Здобыти на свій бік далшого члена – Др. Бачіньского не было тяжке. Він, як аґрарный сенатор быв призвычаєный приїмати росказы з Прагы. Окрім того, Українцї, котры зачали уважовати о захоплїню моци до своїх рук і котры уж мали даякы свої планы, приобіцяли Бачіньскому, же ай кідь є проруського напряму, буде мочі зістати членом проукраїньской влады, кідь бы ся така мала вытворити. Бачіньскый потім на другый день у функції міністра внутра дав приказ забрати вшыткы часописы, котры принесли справы о послїднїм засїданю міністерськой рады. Так Бродій і Фенцик зістали осамочены.

За такого ставу українофілы мали в Празї легку роботу і без тяжкостей могли пересвідчіти Сірового, же застанцёве русофільского напряму суть спряжены з Мадярьском і же кідь хоче Прага Підкарпатьску Русь захранити про себе, може будовати лем на українофільскім напрямі. В реалности русофілськый напрям ся Мадярам не запродав. Мож было говорити лем о єднотливцях, котры, на жаль, заставали ведучі позіції, а проруськый напрям їх там терпів. В даній політічній сітуації не было важне, ці їх терпів з

неінформованости, або про іншу прічіну.

Чеськословеньскы орьєнтованы русофілы ся чінили, абы зорвали ініціатіву на себе, але было нескоро. Прага ся скоро зорьєнтовала і знала, же за сітуації, яка настала в републіці позад мніховского діктату не мож было на Підкарпатьскій Руси оперовати з централістами. На другім боці, українофілам не заваджали, наспак, прямо помагали наміры Прагы, кідьже ай они наполїгали на одстранїню Бродія і на ёго припаднім арештованю на основі обжалобы з велезрады.

Фенцик і Бродій ся але не думали лем так здати. Не діспонуючі владнов опоров, захылу глядали в Централній Руській Народній Радї (дале ЦРНР), котру дали наскоро скликати. За єднотливыма членами выслали докінця авта ай до найоддаленїшых кутів Підкарпатьской Руси і выходной Словакії. Засїданя ЦРНР ся одбывали в дворанї Народного Дому в Ужгородї. Не было то але в скуточности ніч інше, як народна громада, накілько там мав приступ каждый Русин. Малохто з притомных але знав, з якым цїлём было засїданя скликане. Скоро вшыткы сі думали, же іде о звычайну маніфестацію, якых ся в тім часї одбывало много.

Бродій наполїгав на Фенцика, абы річ самовызначіня высвітлив притомным він, як тот, котрый дав пропозіцію на міністерьскій радї. Фенцик опоновав, же ід тому є покликаный Бродій, як першый пропаґатор пропозіції на самовызначіня підкарпаторуського народа. Окрім того му то велить ай функція міністерьского председы і містопредседы ЦРНР. По довгім сперечаню в сепаратній містности наконець Бродій взяв тоту задачу на себе. Фенцик в будові Народного дому зіставі і дав ся о перебігу засїданя інформовати, з опатерности ся але в салї, де ся засїдало, не вказав.

Так ся Бродій уяв слова і одкликуючі ся все на тоты істы арґументы о політічній тактіцї дав пропозіцію, абы ЦРНР потвердила своє попереднє становиско і проголосила, же підкарпаторуськый народ ся в ниякім припадї не зрїкать

свого права на самовызначіня.

К тій проблематіцї настала обшырна дебата. Было видно, же притомны не розуміли, о што власнї іде. В салї ся вказав Бачіньскый, котрый ся лем недавно вернув з Нїмецька, де быв як член чеськословеньской делеґації. Бродій вывжыв тоту нагоду і вызвав го, же кідь є проти того, абы ся Русины не здавали свого права на самовызначіня, ці може заручіти, же важны міста на Підкарпатьскій Руси – Ужгород, Мукачов і Берегово не дістануть до рук Мадяры. Бачіньскый одповів, же ніч точне не знає, але же приправны їдняня к віденьскому рїшіню назначують, же тоты міста Мадярьско не дістане. Бачіньского проголошіня але зослабили далшы діскутеры, котры го обвинили, же натримує Чехам, же як міністер внутра дотеперь не одстранив чеського поліцайного директора Шронька і под. Нашли ся ай такы, котры го обвинили, же за хребтом Бродія пактує з українофілами. Бачіньскый наконець за масового скандованя „ганьба" притомныма салу опустив. Одобрав ся прямо к Волошинови.

В їднанях ся продовжовало до нескорого вечера. З діскутерів, котры вызывали к опатерности треба увести передовшыткым посланця Петра Жыдовского. О тім, як слабо были інформованы сполупартайници Фенцика стачіть увести, же істый Іван Ковач, котрого Фенцик повірив обгаёванём становиска Національной Партії на тім засїданю ся у своїм выступі высловив проти права на самовызначіня.

Голосовало ся нескоро вечур формов акламації (двигнутём рукы). В хаосї, якый пановав в салї, немож было збачіти, ці векшыну мали прихыленцї становиска Бродія, або ёго одпорцёве.

Українцї в тій сітуації відїли свою шанцу і зачали приправы на перезвзятя моци. Звістї о тых приправах проникли міджі людей, але не приписовала ся їм велика важность. Прага зробила іщі єдну пробу, абы Бродія скротила. Українського рїшіня ся правом бояла знаючі, же тот напрям на Підкарпатьскій Руси не репрезентує велику

політічну силу. Так Сіровый закликав до Прагы тых членів підкарпаторуськой влады, котры были заєдно ай членами централной влады.

На засїданю празькой міністерськой рады быв Бродій вызваный, абы ся зрїк права на самовызначіня. На роздумаия дістав докінця істый час. Росказ на ёго арештованя быв выданый аж потім, кідь катеґорічно выголосив, же свого становиска ся не здасть.

Ґеровскый добрї знав, якы наслїдкы то буде мати, кідь міджі Прагов і Ужгородом взникне роспор одосно права на самовызначіня. Прото опатерно опустив Ужгород, а наслїдно ай ЧСР.

Фенцикови ся але ніч не стало. Была то зась тактіка Прагы, котра поступовала барз опатерно. Не одважовала ся сконцовати з цїлым русофільскым напрямом нараз і бояли ся, абы Фенцик не зачав орґанізовати сполочный одпор з цїлым русофільскым напрямом. Сіровый ся сполїгав на бродіовско-фенциковскый антаґонізм і высловив ся, же за істых условій бы міг быти Фенцик Бродіовым наступцём. Ці тому Фенцик вірив, або нї, не знати. Істе але є, же Фенцик не орґанізовав ниякый одпор ани по тім, кідь Бродіовым наступцём быв менованй Волошин.

Волошинова влада

Прага вырїшила звірити підкарпаторуськы дїла українофільскому напряму. Надїяка ся в ёго малый політічный потенціал, котрый буде мочі чеська воєньска міць належно підперати. Окрім того, могла мати ай іншы доводы загранічно-політічного характеру, котры могли выпливати з новых односин ЧСР ід Нїмецьку.

Новый підкарпаторуськый міністерськый председа Волошин быв такой в тот день формалнї менованый, а кідьже не быв в Празї, слюб вірности зложыв Сіровому по телефонї.

Справа о мененованю Авґустина Волошина цїлу підкарпаторуську громаду несподївала. Найвеце были преквaплены русофілы, котры прияли тоту рану пасівно, не змогли ся на нияку реакцію, хоць з оглядом на чiсленне заступлїня могли ся одважити на одпор. Прічінов быв передовшыткым факт, же Бродій як експонент Автономного земледєльческого союзу не быв у векшыны русофілів популярный, бо русофілы патрили ід розлічным політічным партіям. Треба але підкреслити, же векшына прихыленців русофільского напряму не чула ниякы сімпатії к Мадярам, докінця в самотній партії АЗС были многы членове, котры з мадярофільством ніч не мали. Так, кідь быв Бродій заарештованый як властизрадця, котрый підкарпаторуське дїло хотїв запродати Мадярам, значне число прохыленців – русофілів тот крок схвалёвала і надїяла ся, же Прага сі скоро найде награду в особі, котра буде приятелна ай русофілам. На менованя Волошина ся многы прото позерали як на дїло переходне. Тот предпоклад підперали ай выголошіня Фенцика, котрый своїх членів убеспечовав, же засяг Прагы ся дотыкать лем особы Бродія і не є неґаціов русофільского напряму як такого. В такій сітуації ся русофілы операли і о факт, же Др. Бачіньскый зістав істый час ай у Волошиновій владї. Так русофілы цїлком реалнї могли вірити, же ся будуть мочі зоскупити коло особы Андрія Бачіньского. Українофілы але Бачіньского охабили міджі собов на істый час лем зато, абы тым маневром ослабили припадный одпор русофільского табора. Треба узнати, же з боку Українцїв то быв барз шыковный тактічный маневер.

Над Підкарпатьсков Русёв ся але не переставали збирати чорны хмары. Ближыв ся день віденьского рїшіня. Од нёго было завісле вшытко. Волошиновцї то знали, зато ся ай шыковали. Вырїшили в першім рядї зробити на Підкарпатьксій Руси „порядок". Першым кроком было заставлїня выдаваня вшыткых русофільскых часописів і заставлїня роботы русофільскых орґанізацій. Позад

тых кроків чекали на реакцію русофілів, але русофілы зістали тихо. То їх посмілило к іщі радікалнїшым крокам. Вырїшыли на день Вшыткых святых (было то якраз в тот вечур перед віденьскым рїшінём) зорґанізовати маніфестацію під геслом: „Підкарпатя не дамо!" Маніфестація мала быти наміряна в першім рядї против Мадярам, а тыж ай против мадярофілам. Мала демонштровати українськый характер Підкарпатьской Руси, як ай міста Ужгород. Мож ся додумовати, же Українцї ся іщі тогды о судьбу Ужгорода не бояли.

Відячі, же русофільскый напрям сам не є способный жадного орґанізованого одпору, хопив ся ініціативы знова польскый конзул Халупчіньскый. Дав сі закликати, або і сам особнї навщівив єднотливы ґрупы мадярьскых чінителїв, таксамо ай чінителїв – прихыленцїв Бродїя і Фенцика. З каждов ґупов говорив подля того, што од котрой хотїв досягнути. Основов ёго комунікації было вшыткы таборы пересвідчіти, же маніфестацію, котру на день Вшыткых святых рихтують Українцї, треба за кажду цїну розбити. Русофілів, о котрых знав, же суть близкы з Мадярами пересвідчовав, же ся так має стати зато, абы Прага узнала, же вырїшила недобрї, кідь меновала міністерьского председу з українського табора, а Прага сі тот факт не усвідомить, закы русофільскый напрям не вкаже свою силу ай навонок. Тым, о мадярофілстві котрых не похыбовав повів одкрыто, же сітуаія є недобра, же правдоподобно Ужгород Мадяры не дістануть і же накілько русофільскый напрям ся не зможе на жаден орґанізованый одпор, Підкарпатьска Русь може зістати навсе в українськых руках. Тым бы заникли сны о сполочных польско-мадярьскых граніцях. Радив, же в тій сітуації мож зробити лем єдно: выкликати в самотнім Ужгородї непокої векшого россягу і пособити так на віденьскый арбітражный суд, абы Ужгород предці лем придїлив Мадярьску. Стратов Ужгороду бы так Українцї дістали таку міцну рану, з котрой бы ся уж не спамятали. Окрім того, припоїня Ужгороду к Мадярьску бы мало

позітівный одзыв ай на цїлый русофільскый напрям, котрый бы потім наісто было легко пересвідчіти, же про них є мадярьске рїшіня приятелнїше, як рїшіня українськочеськословеньске, главнї кідь мадярьска влада проголосить, же право на підкарпатьску автономію буде решпектовати. Такы арґументы польского конзула Халупчіньского нашли одзыв в дезорьєнтованых прихылниках русофільского напряму. Не бісїдуючі о Мадярах і мадярофілах.

Непокої в Ужгородї

Так ся зачали приправы на выкликаня непокоїв в Ужгородї. До увагы пришли в першім рядї тайны бунькы уж встановленых Немзеторів (Nemzetörség[42]), потім Куртякова ґарда бродіёвцїв, а тыж чорнорубашници Фенцика. Мадярів орґанізовав істый Левенте Секель (Székelyi Levente), потім Дёрдь Еґрі (Egri Gyorgy), а потрібны інформації додавав ґенералный таёмник мадярьской партії Косору (Koszoru[43]), котрый быв заєдно уповномочненый Мадярьсков народнов Радов про ужгородьску область. Куртякову ґарду діріґовав передовшыткым Др. Юлій Марина за помочі бывшого особного таёмника Бродія, учітеля Малиніча, Др. Томаша Чекана, таёмників партії Юлія Данка і многых другых. Михал Демко, найблизшый сполупрацовник Бродія давав інштрукції укрытый на тайнім місцї, затоже го глядала поліція. Фенциковых чорнорубашників вів Борецькый, учітель Чепинець і Крайняк.

Грошы за приправны роботы ся сыпали як з мадярьского, так ай з польского боку. Были за них наяты найзнамішы биткарї, докінця ай особы, котры были в минулости суджены за вражду, то значіть, особы вшыткого способны. Членове тых терорістічных ґруп мали векшынов ай збранї, а то як

---

[42] Nemzetörség – стражцёве отчізны (позн. ред.)

[43] Koszoru – вінець (позн. ред.)

з Мадярьска, так ай з Польска.

Пан Халупчіньскый свій план приправив доконало. На Вшыткых святых ся в уліцях Ужгорода зорвала така битка і непокої, якы ту нихто до того часу не хырёвав. Несподіваны українофілы, наступены к маніфестації, были атакованы нараз з дакількох боків і формалнї роспорошены. Поліція, котра мусила дашто тушыти была наступена і мала в руках кулёметы, закрочіти ся але не одважила. Знала, же демонштранты суть добрї озброєны і на вшытко приправлены. Докінця ай там, де была битка найвекша – на намістю Корятовіча, засягла поліція лем слызотворныма бомбами.

Урядници польского конзулата вшытко філмовали. Філм быв доправленый іщі в тот вечур до Відня, удайнї летадлом. Мадярьскій делеґації потім барз добрї послужыв при доказованю, же Ужгород мусить быти припоєный ід Мадярьску. Треба зазначіти, же в Ужгородї было тогды много загранічных новинарів, котры телефонічно інформовали о сітуації на Підкарпатьскій Руси так, як то відїли в Ужгородї.

Справа о обсаджіню части Підкарпатьской Руси

На другый день у вечерных годинах пришла справа, же цїла южна часть Підкарпатьской Руси вєдно з Ужгородом, Мукачовом і Береговом стали ся сучастёв Мадярьска. Потім наслїдовало 8 днїв евакуації. Українська влада ся переселила до Хусту, де з ся з представниками чеськой воєньской моци раз обїмали, а раз сперечали, аж до 14. марца 1939.

Русофілы по віденьскім рїшіню чули, же ся холем часточнї помстили, хоць мадярьске обсаджіня Підкарпатьской Руси – єй южных країв приїмали спочатку зо змішныма емоціями. Нескорше але, вірячі мадярьскым обіцяням о решпектованю прав на автономію, быв за мадярьске рїшіня підкарпаторуського вопросу скоро цїлый табор русофілів. Тоты Русины, котры уж ай передтым были мадярофілами, такой ся дали до мадярьских служеб. Приход мадярського войска вітали як выкуплїня. Міджі нима ай надале доміновали Др. Юлій Марина, Михал Демко, Др. Штефан Фенцик і нова „звізда" на підкарпаторусиньскім політічнім небі, каноник Александер Ільницькый, член председництва броіовских партій, котрый ся передтым нигде барз не експоновав, але по приходї Мадяр затиснув особу Бродія на заднїй план. Бродієви Мадяры не могли одпустити ёго обчаньске колысаня.

Період од 2. новембра 1938 до 14. марца 1939 не єм компетентный описати, бо тот період ся одогравав в моїй непритомности. Заєдно ся не поважую за компетентного аналізовати, ці заник Волошиновой Карпатьской Україны, котров сучаснї заникла ай підкарпаторуська слобода, треба приписати лем загранічно-політічным прічінам, або ці мало на нїм подїл підцїнёваня своїх сил, котрым ся вызначовав табор українофілів під Карпатами. Тыж не буду описовати період, котрый зачав мадярьскым обсаджінём Підкарпатьской Руси, бо то уж є зачаток новой капітолы підкарпаторуськой історії. Буде потребный істый часовый одступ, абы сі мож было створити обєктівный погляд.

Бадаючі підкарпаторуську минулость аж до сучасного періоду мож зробити лем такый высновок:

Народ, заселяючій южны схылы выходных Карпат не доспів іщі до штадії, абы ся міг одважити на самостатный бой за свою екзістенцію. На тім перехрестї інтересів, де го доля поставила жыти, без спомічной рукы скушенїшого і міцнїшого, в положіню, в якім ся находить, мусить признати свою покору.

Народ, котрый ся лем зберать быти народом, котрый переконує може іщі не послїдню фазу кріштализації своёй ідентіты, котрый властнї дотеперь не знає, як бы сам себе мав звати, котрый пережывать заєдно бой культурный, набоженьскый і соціалный мусить быти в тій етапі свого єствованя, нажаль, лем обєктом, а не субєктом міджінародной політікы.

Тот факт бы сі мали усвідомити в першім рядї єднотливцї, котры ся чують быти покликаны партіціповати на тім, абы тот народ нашов самого себе. Їднать ся в першім рядї о факт, абы підкарпаторуськый народ нашов беспечнї своє неспохыбнителне „Я". Кідь ся так стане, тогды буде знати, ці є цїлком самостатным народом, або сучастёв народа руського (російского), ці народа україньского. Потім ай набоженьскый бой, котрый дотеперь набывать ґрадацію, старатить своє цїлонародне значіня, а стане ся беспредметным і бой о списовный язык. Народ, так зъєдноченый, не буде потім мушеный быти лем бавков в руках тых, котрым політіка є передовшыткым выносным ремеслом.

Абы ся тото могло стати, треба передовшыткым розбити желїзный круг передсудів, котры підкарпаторуськый народ роздїлив на цїлый ряд ґруп, поставив отця против сынови, брата против братови. Треба многе змінити і многе зревідовати. Ай то, што ся в минулости віділо быти над сонце яснов правдов. Єден факт є істый. Будучность підкарпаторуського народа мож будовати лем на цїлком новых фундаментах, котры будуть одповідати як духу того народного цїлку, так ай духу часу.

18. май 1941.

Алексій Ільковіч
III. ОБСАДЖІНЯ ПІДКАРПАТЬСКОЙ РУСИ МАДЯРІОВ

Мадярьска армада, котра обсадила южну часть Підкарпатьской Руси по Віденьскім рішіню мала в планї поступовати дале на север. К тому воєньскому акту были зроблены ай істы приправы з боку польской влады, ай з боку мадярьской влады.

Польскый конзул Халупчіньскый сі то представлёвав так, же Куртякова ґарда і чорнорубашници ся позберають близко демаркачной чары – але уж на теріторії Карпатькой Україны, будуть ту выкликовати непокої і так потім мадярьска армада буде мочі поступовати все дале і дале на север з арґументом, же обгаює інтересы мадярьского жытельства. Абы тото вшытко мож было зреалізовати, Куртякова ґарда і чорнорубашници мали наступити на істы місця іщі в часї евакуації, то значіть іщі скорше, як бы чеськословеньска армада зауяла новы позіції поздовж демаркачной чары.

Мапа Карпатьской України

Польскы уряды приобіцяли тоту акцію вшестранно підпоровати. Їднало ся ай о то, же в припаді потребы зо северу засягнуть прямо ай Поляци. К такому рішіню підкарпаоруського вопросу але не дішло. В першім ряді ся вказало, же ани Куртякова ґарда, ани чорнорубашници не суть достаточні приправлены на зреалізованя аж так смілого і далекосяглого плану. Їх найвекшый недостаток ся проявив передовшыткым в орґанізованости. Не было ту єднотного веліня. Главны чінителї обидвох зборів нияк не мали в плані опустити своє поставліня, о котре ся усиловали по приході Мадярів до Ужгороду.

Конзул Халупчіньскый, відячі тяжкости, котры ся вказовали, наконець од свого плану одступив. В колах близкых польскому конзулату ся потім говорило, же цїлу річ возьмуть на старость прямо мадярьскы войска і мадярьскы вольны зборы, кідь прийдуть до Ужгороду. Істы крокы к приправі мадярьского обсаджіня Карпатьской Україны польскый конзулат предці лем зробив.

Стало ся так іщі в часї евакуації. В тім найвеце Халупчіньскому помагали Др. Штефан Фенцик і Др. Юлій Марина. З тыма двома быв Халупчіньскый через евакуацію в деннім контактї. Кідьже чеськы уряды іщі не опустили Ужгород і не знало ся, ці бы проти містным чінителям закрочіли, кідь бы їх активіты были наміряны проти чеськословеньскым інтересам, уведжены особы ся не сходили в будові конзулату, але в пріватных бітах. Халупчіньскый радив русофілам, абы каждый з них, хто лем може, усиловав ся наслїдовати Волошинову владу до Хусту, ці то як штатный урядник, або як сукромна особа. Халупчіньскый ся так усиловав дістати на теріторію Карпатьской Україны якнайвеце особ, одданых польскому і мадярьскому дїлу. Тоты єднотливцї мали в тихости робити подля точных інштрукцій, творити коло себе бунькы і уяти ся ініціативы, кідь настане вгодный час.

Тоты, котры ся в мадярьскім напрямі експоновали уж передтым і котры бы на Карпатьскій Україні не могли робити без того, абы то дахто спознав, мали зістати в Ужгородї і быти к діспозіції мадярьскым урядам.

Віденьске рішіня

Чеськы воєньскы ай політічны чінителї не были приправлены на то, же у Відню ся буде рішати вопрос захованя теріторіалной цїлости Підкарпатьской Руси. Нихто не быв приправленый на то, же главне місто – Ужгород ся стане частёв Мадярьска. Раховало ся з тым, же к Мадярьску буде припоєный береговскый окрес і даскілько мадярьскых сел на юг од Ужгорода. Прото на реалізацію так россяглой евакуації, яка ся вказала потребнов, чеськы уряды нияк не были приправлены. Реалізація евакуації была комплікована, бо не было ани де евакуовати. Містечко Хуст, котре є властнї лем векшым селом не было способне прияти так россяглый адміністратівный і воєньскый апарат, якый Чехы на Підкарпатьскій Руси мали.

Евакуація южной части Підкарпатьской Руси так была реалізована барз хаотічно. Цїлу сітуацію компліковав факт, же скоро цїлый адміністратівный ай воєньскый апарат мали в руках Чехы, котры не довіровали Волошиновій владї.

В Ужгородї такой по Віденьскім рішіню пропукла тотальна анархія. На многых місцях ся крало і рабовало за білого дня. Быв єм свідком і такого выяву, же рабовали ай прислушници армады в уніформах, докінця в дакотрых припадах ся ай враждило.

Чеська поліція была безрадна і не одважовала ся скоро ниґде засягнути. Утриманя порядку взяла на себе мадярьска Народна Рада за помочі своїх Немзторів. Утримати порядок ся єй але не подарило. Цїлый тыждень в часї тырваня евакуації озывала ся в ужгородьскых уліцях стрїльба.

Штефан Фенцик такой по віденьскій арбітражи вырішив, же ниґде евакуовати не буде, але зістав в Ужгородї.

Халупчіньскый го нагваряв, абы наслїдовав Волошинову владу до Хусту, він то але одмітнув з арґументаціов, же там бы го наісто заарештовали. По приходї Мадярів ся але не чув в Ужгородї істый і прото вычековав гонведів (мадярьскых вояків на конях) схованый на подї у свого шовґра Др. Александра Бескида.

О свою скору ся бояв ай Юлій Марина. Тот але мав, як ужгородьскый віцеректор семінаря к діспозіції цїлу ужгородьску башту, бо Ужгородьскый семінар быв умістненый на замку. Про бівшу безпечность Марина росказав Куртяковій ґардї вартовати брану ужгородьского замку.

Ужгородьскый замок

Бродій в тім часї іщі в Ужгородї не быв. Затримали го в арештї на празькім Панкрацу. В дослїдку того ся Бродіёва партія не мала чого хопити. Каждый функціонарь партії ся чув покликаный давати інштрукції і каждый їх давав подля себе. Наконець авторіту здобыла особа Марины, котру підтримав прямо польскый конзулат.

Бродій не чекав, же буде в Празї заарештованый, прото не зробив допереду жадны опатрїня. Не охабив про свою партію ани жадны фінанції, хоць ся знало, же в послїднїм часї дістав од мадярьскых чінителїв векшу суму. Говорило ся о 2 міліонах корун. Нихто але не знав, де суть тоты грошы. Чінителї партії зачали фінанції глядати, переглядовали ай тайны схованкы, котры Бродій поужывав. Каждый притім глядав на властну пясть, тайно, абы о нїм нихто не знав. Даколи доходило аж до комічных сітуацій.

Ці дахто грошы нашов, а кілько їх досправды было, нихто не знає. Істый є факт, же нихто ся к нічому не признав і зістало на тім, же Бродіёва каса ся не нашла. Грошы але были потребны, бо секретарї партії з тых окресів, котры мали зістати сучастёв ЧСР, без грошей не могли робити так, як їм то радив польскый конзулат і Др. Марина. Не знати, ці їм были нескорше грошы доданы з Мадярьска. В тій бідї знову поміг конзул Халупчіньскый. Знам то наісто, бо сам Халупчіньскый мі то потвердив, кідь єм ся з ним в тых днях зышов. Поважуючі ня за особу засвячену до дїла просив ня, абы єм ознамив Маринови, же грошы додасть іщі того дня тов путёв, як обычайнї. А досправды Бродій мав уж в тот вечур достаток фінанцій.

Центром мадярьскы орьєнтованых русофілів на Волошиновій Карпатьскій Українї мав быти часопис Севлюш. Выходив ту таксамо тыжденник, котрый пропаґовав Йозефа Тіса, редіґованый істым Владїміром Сцітовскым. Тот, не барз вызначный тыжденник, мав быти поступно зміненый на денник і мав навколо себе зґруповати як прихыленцїв Бачіньского, котрый быв спочатку членом Волошиновой влады, так ай русофілів з другых партій. На фінанцованя того „поднику" была з боку польскых і мадярьскых кол вычленена векша частка фінанцій. План але не вышов. Українцї были барз опатерны на то, абы такый часопис дозволили друковати. Сцітовского і ёго сполупрацовників наслїдно додали до концентрачного табора Думен. Нескорше їх з теріторії Карпатьской Україны выказали. В Мадярьску потім мали много неприємностей, бо фінанції, котры дістали на выдаваня часопису не могли выучтовати.

Бродіёва партія (АЗС) ся постарала о то, абы могла дале розвивати свою роботу на Карпатьскій Українї. Фенцик, котрый чекав Мадярів аж з нервознов нетерпезливостёв, робив

менше приправ. Вшыткы задачі звірив свому довірникови, референтови школьского уряду Павлови Федорови, котрый ся з Волошиновов владов переселив до Хусту.

Мадярьска Народна рада зо своїм уповномочненым председом про угородьску область Калманом Косором зачала робити приправы на привітаня мадярьского войска. Тоты приправы але нияк не были згодны із засадами, якы выголошовав Будапешт і котры мали декларовати зміну мадярьского назераня на вопрос народностных ґруп в святоштефаньскій ріші.

Мадярьска Народна партія, котру поволив ґенераль Сватек, уж в часї евакуації мала свій центер в будові ужгородьского містьского уряду. На будові, самособов, была вывішена мадярьска застава. Першым опатрїнём Мадярів было одстранїня вшыткого, што бы свідчіло о тім, же Ужгород не є чісто мадярьскым містом. Вшыткы руськы написы были зняты. По приходї Мадярів ся уж ниякы заставы окрім мадярьскых не сміли поужывати. На вітаню мадярьскых гонведів мали брати участь лем мадярьскы чінителї. Тоты опатрїня выкликали одпор нелем міджі Русинами, але ай міджі тыма мадярьскыма чінителями, котры были хытрїшы і мали намір забрати цїлу теріторію Підкарпатьской Руси. Наконець были уведжены опатрїня змірнены. По довгім выїдноваию было вырїшене, же мадярьскых гонведів привітать в менї русиньского жытельства, часточнї ай по руськы канонік Ільницькый, член председництва Бродіёвой партії, котрый ся дотеперь політічно мало анґажовав. Русины ся але вітаня не зучастнили, окрім Фенциковцїв, котры пришли в уніформах чорнорубашників на челї зо своїм воджатаём під великов мадярьсков заставов, завішенов на тій істій жерди попри меншій руській[44] заставі.

Мадяры уж тогды были веце наклонены Фенцикови, як

[44] Під руськов заставов розумить автор правдоподобно заставу зо знамым карпатьскым медвідём (позн. ред.)

Бродіёви, чому насвідчовав і факт, же ай кідь Мадярьска Народна партія в часї евакуації заказала выдаваня вшыткых руськых часописів, Фенцикови доволили обновити денник *Карпаторусскій ґолос,* часопис, котрый заложыв ґубернатор Антоній Бескид і котрый быв довго передтым выдаваный за підпоры Поляків.

Заєдно з мадярьсков армадов до Ужгороду і до южных країв Підкарпатьской Руси пришли оддїлы мадярьских вольных зборів. Вольны зборы были вызброєны так як вояци, лем носили цівілне шматя. Была то знама Рондёш Ґарда (Rongyos Gárda) Івана Геєса. Єй членове были добровольници, але были міджі нима ай многы, котры наруковали як вояци і были ід вольным зборам придїлены. Мадярьскы уряды геєсовых терорістів вывжывали все тогды, кідь ся бояли наслїдків, якы бы могло мати вывжытя реґуларной армады. Подобнї Геєсовы „Рондёшы[45]" были поготовы в часах, кідь ся їднало о припоїня міста Шопронь к Австрії – курто по Першій світовій войнї.

Членове вольных зборів ся в Мадярьску тїшать великій важности. Патрить як кібы ід бонтону, мати дашто сполочне з тов леґалнов спікленецьков орґанізаціов. Одзнакы геєсовых вояків, зеленый щіт з білым двойраменным хрестом мож відїти в Мадярьску в найлїпшых салонах. Геєсовы вояци суть в цівілнім жывотї добрї сітуованы і мають много выгод, напр. при карьєрнім поступі.

Геєсовых „Рондёшів", як їх в Мадярьску популарно называють треба але розлишовати од вольных зборів народно-соціалістічного руху. В тых часах, кідь ся їднало о Підкарпатьску Русь, тогдышнїй председа Народно-соціалістічной партії, званой тыж Гунґаріста Мозґалом (Hungarista Mozgalom[46]) – Калман Губай (Hubay Kálmán) орґанізовав подля прикладу „Рондёшів" властну конку-

[45] Rongyos – оторганець (позн. ред.)

[46] Hungarista Mozgalom – мадярьскый рух (позн. ред.)

ренчну ґарду, котру мадярьскы уряды мусили терпіти. Доволили єй але засягнути до боїв о Підкарпатьску Русь. Орґанізацію той конкуренчной ґарды Губай поважовав за потребну прото, бо „Рондёшы" у внуторній політіцї мали посланя неґовати мадярьскый народный соціалізм. Губаёвы ґардісты хотїли вказати, же зрблять холем тілько, як „Рондёшы", кідь ся їднать о отчізну. А справды, в часах, кідь ся їднало о Підкарпатьску Русь, обидва зборы ся перебігали в терорістічных атаках.

По Віденьскім рїшіню дїяли уж лем „Рондёшы", то значіть, лем збор, котрый мав пряме одношіня к армадї. Способ роботы мадярьской армады в южных частях Підкарпатькой Руси, як ай притомность вольных зборів насвідчовали тому, же Мадяры рахують із скорым обсаджінём цїлой Підкарпатьской Руси. Наконець, мадярьскы чінителї ся тым ани не таїли. В пріватных дебатах были выповіджены речіня, котры мадярьскы планы цїлком одкрыто признавали.

За пару днїв але Мадяры змінили свої планы. Тота зміна была звязана з діпломатічным засягом Нїмецька. В даній міджінародній сітуації ся Мадяры не одважили на векшый засяг, но Підкарпатьской Руси ся не зрекли. Подля них ішло лем о одклад на істый час. Так ся дале конали приправы, позад котрых мала наслїдовати пряма воєньска акція. Была то передовшыткым пропаґанда. Мадярам ся не їднало лем о теріторію Підкарпатьской Руси, усиловали ся здобыти землї ай інде. О пропаґованя мадярьскых планів ся старало міністерство заграничных дїл під веджінём штатного таёмника Чакія, а тыж „Revizions Liga" під веджінём ґенералного секретаря Тамаша, особы необычайно фундованой на полю закулісной діпломації.

На самотній Підкарпатьскій Руси ся активізовали чінителї орґанізації „Felvidéki Egyesületek Szovetsége"[47], котрой председом быв істый плуковник Васака. Тота орґанізація была якмесь справодайскым центром про северны области.

По Віденьскім рїшіню бывшы празькы посланцї, як ай посланцї земскы, котры были зволены за мадярьску партію і за русиньскы опозічны партії, стали ся автоматічно членами будапештьского парламенту тогды, кідь мали прислушность к дакотрому селу, припоємону к Мадярьску. Так ся став Др. Штефан Фенцик як Русин мадярьскым посланцём. Тото опатрїня бы ся было односило і на Бродія, но тот быв іщі все в арештї на Панкрацу.

Мадяры сі з Фенцика зробили послушну фіґурку, котра мала репрезентовати Русинів, вірных святоштефаньскій ідеї. Єго часопис *Карпаторусскій ґолос* фінанцовала мадярьска міністерьска презідія. Облюблены міджі Мадярами были єго чорнорубашници. Членів ґенералного штабу того збору Балецького, Чепинця і Крайняка прияв міністерьскый председа Імредій. Чорнорубашникам дала мадярьска армада зброю, котру тоты потім вывжывали при обсаджіню Підкарпатьской Руси і при выглядовню українськых зоскуплїнь.

На славностнім засїданю мадярьского парламенту, на котрім ся обявили посланцї Підкарпатя по першый раз, Фенцик тримав реч в менї Русинів. Передтым але была тота реч схвалена мадярьсков міністерьсков презідіов. Окрім трасы Рим-Берлін говорив Фенцик і о паралелній трасї Рим-Будапешт-Варшава, котра поведе, самособов, через Ужгород, то значіть, через Підкарпатьску Русь. Тот прослов быв точно формулованый в контекстї планів тогдышнёй мадярьской заграничной політікы.

Мадяры сі так зробили з Фенцика свого одданого слугу, хоць му ай не довіровали і давали го водне і вночі слїдовати. Фенцик то мусив наконець спозоровати і попросив ся на прічіну. Одповіли му, же го слїдують про єго властну беспечность, бо дістали інформацію, же Українцї на нёго рихтують атентат. В скуточности ся о ніч таке не їднало. Ма-

[47] Felvidéki Egyesületek Szovetsége – мадярьске здружіня горных земель (позн. ред.)

дяры знали слабы міста Фенцикового характеру і не хотїли чекати, докы їм дашто выстроїть.

Мадярофільскы чінителї Русинів на челї з Марином, Демком і Фенциком ся так дали в повній мірї до мадярьскых служеб. Фенцик быв скоріше фіґурков салонів і быв охотный конати подля інштрукцій, давати заступцям загранічной пресы выголошіня, котры вказовали Мадярів в добрім світлї. Марина як ґрекокатолицькый священик і особа, котра мала великый вплив на рїшіня єпіскопа Стойка, дїяв передовшыткым в церьковных колах і утримовав контакты з мадярьскы орьєнтованым клерікалным крылом на Карпатьскій Українї. Тогды іщі не мож было спознати, ці Мадяры суть нахылены веце Фенцикови, або Маринови. Прото ай опатерный Михал Демко довго лавіровав міджі обидвома, маючі в мерку і факт, же скуточным воджатаём ся може стати предці лем Бродій, кідь ся верне з арешту. Мадяры ся односили опатерно ід вшыткым трём, причім підпоровали ай каноніка Ільницького, бо тот їм своїм неконфліктным характером найвеце пасовав.

Андрій Бродій быв пропущеный на слободу аж по дакількых місяцях. З оглядом на тогдышню сітуацію в ЧСР, ёго далше арештованя уж не мало змысел. На штаціонї в Ужгородї му Мадяры пририхтовали славностне привітаня і тріумфалный вступ до міста. Бродій быв але цїлком резервованый. Такой на штаціонї выголосив, же ся поважує ай надале за чеськословеньского обчана і не хоче зневжывати погостинность мадярьского штату. Тыж выголосив, же ся не буде анґажовати в політіцї. Ці то Бродій робив з тактічных прічін, або дістав з боку Мадярів даякы інштрукції, не знати. Бродій быв дослїдный, і на позіціях, котры выголосив, зістав аж до обсаджіня цїлой Підкарпатьской Руси, до нічого не засяговав. Сукромнї але все утримовав контакты з представниками мадярьской влады.

Міжітым, в часї, коли быв Бродій в арештї, Фенцик ся усиловав зміцнити в Будапештї свою позіцію. Робив то передовшыткым огварянём. Підкреслёвав лавірованя Бродія в часї, коли быв міністерьскым председом автономной влады. Бродій тоты атакы Фенцикови вертав ай з уроками. Одкрывав подробности о тім, як Фенцик, прикапчаный к Бенешовій партії в польскых службав шкодив інтересам Мадярів перед тым, як ся Мадяры з Поляками догодли о судьбі Підкарпатькой Руси. Не мовчав ани о річах, дотыкючіх ся ёго чести і статочности. Само собов, такыма атаками Бродій ани Фенцик не помагали русиньскому дїлу. Мадяры зачали мати о Русинах недобре думаня.

Тоту сітуацію вывжыли главнї ужгородьскы Мадяры. На теріторії, припоєній к Маярьску нововыменованый фойшпан[48] Корлат за помочі мадярьского адміністративного апарату одстранив вшытко, што бы припоминало, же теріторія, котру має в справі, была колись сучастёв Підкарпатьской Руси. Ужгород, Мукачево і Берегово были проголошены за чісто мадярьскы міста. Были ту зняты ай послїднї руськы написы, з урядів была русчіна одстранена, уліцї, котры были названы по русиньскых будителях, дістали новы назвы – по мадярьскых особностях. Корлатовы прихыленцї то робили ай наперек факту, же вызначны чінителї в Будапештї не переставали проголошовати, же автономію, котру Чехы не дали Русинам за 20 років, Мадяры зреалізують за 24 годин і же мадярьскый народ докаже превказати вірность за вірность.

Часопис фойшпана Корлата, котрый ся звав *Kárpáti Magyar Hírlap*[49] зачав писати о Русинах з нетаєным дешпектом. Корлат вказав свою ненависть к Русинам аж натілько, же нічнов годинов, за потемку дав роздрыляти в Ужгородї памятник Адолфа Добряньского. Тот чін ся не дав нічім оправдати. Мусив засягнути Будапешт. Корлата взяли на одповідность і зачало ся вышетрёваня. Поволїня верейнї выступити дістав ай Фенцик, котрый у своїх новинках жа-

48 Фойшпан – наджупан (позн. ред.)

49 Kárpáti Magyar Hírlap – новинкы про Мадярів з Карпат (позн. ред.)

дав покараня винників. Зачатём вышетрёваня ся напятя кус змірнило і Русинам ся дістало узнаня їх правды. Саме вышетрёваня але ніч не принесло, а памятник Добряньского уж нїґда не быв поставленый на своє місце.

Русофільскый напрям ся ани по такых „накопанях одзаду" не спамятав. На Карпатьскій Україні ёго прихыленцї уж давно стратили надїй, же україньска влада ся з нима даяк вырівнать. Влада Волошина відїла в каждім русофілови свого неприятеля, а так ся ід ним ай справовали. Вшыткы русофільскы представителї были в концентрачных таборах, або выказаны до Мадярьска. Не было важне, ці были мадяронами, або нї. Надїй русофілів, же ся будуть мочі здружыти навколо особы Бачіньского, єдиного русофільского члена Волошиновой влады скоро згасла ёго одстранїнём з влады. Русофільскый табор быв так нученый в істім змыслї переорьєнтовати ся цїлком в напрямі на Мадярьско. За мадярьске рїшіня наконець были ай представителї православной церькви, векшынов руськы еміґранты, котры передтым Мадярам ани не знали прийти на мено. За припоїня Підкарпатьской Руси ід Маярьску ся высловили ай дакотры орґанізації америцькых Русинів.

О недобрых скутках Корлата і ёго сполупрацовників ся на Карпатьскій Україні або не знало, або їм не приписовали важность. Каждый думав лем на проголошіня влады в Будапештї. Велику русофільско-українофільску ненависть, котра в тім часї пановала, найлїпше характерізує факт, же ай найортодокснїшый русофіл в тім часї поважовав мадярьске рїшіня підкарпаторуського вопросу за лїпше, як рїшіня україньске.

Політічна сітуація в Мадярьску

В тім часї Мадярьско прожывало внутрополітічну крізу. Міністерьскый председа Бейла Імредій (Imrédi Béla) приправлёвав реалізацію дакотрых реформ, котры мали сіґналізовати нову еру Мадярьска. Беспосереднё по Віденьскім рїшіню на зборах в Сеґединї выголосив свій проґрам, котрый ся дотыкав реалізації поземковой реформы, жыдівского вопросу і рїшіня народностного вопросу. В прослові Імредія тыж зазвучало, же новы мадярьскы жытелї, котрых Мадярьско має здобыти росшырїнём своёй теріторії, мусять ту найти покроковый штат, котрый тримле крок з духом добы. Бейла Імредій мав досправды найлїпшый умысел рїшыти проблемы, котры выходили з дожываючого феудалізма в Мадярьску. Ёго проґрам быв, на мадярьскы моценьскы можности аж барз шырокый і одважный. Дотыкав ся сучаснї шляхты і жыдівства. Так было проголошене гесло: Поразити Імредія!

Імредій владнув як експонент найвекшой партії – Партії Народной Єдноты (NÉP). Тота партія, заложена Ґомбошом была барз рознорода на то, абы могла проґрам Імредія без выград підпоровати. Прото Імередій заложыв властный рух – Мадяр Елет Мозґалом[50] (Magyar Élet Mozgalom), котрый мав істы народно-соціалістічны знакы. Імредій вірив, же так здобуде про свій проґрам ай чісленны народно-соціалістічны мадярьскы партії, котры до того часу страчали силы боями міджі собов. Противнци Імредіёви не дали час на зъєдночіня. В самотній партії зробили роскол і выслїдком было, же з Партії выступило коло 70 посланців. Імредій, не маючі в парламентї векшыну, мушеный быв подати демісію. Гортій, (тогдышнїй председа влады) але демісію не прияв. В колах, близкых мадярьскому ріському справцёви коловав погляд, же взяти народным соціалістам (звали їх ай нїлашы) вітор з плахет може лем Імредій. Усудили, же буде лїпше, кідь Імредій дакотры свої планы зреалізує. Не мож было допустити, абы ся до влады дістали

[50] Magyar Élet Mozgalom – в перекладї Рух мадярьского жывота, котрый быв заложеный на посилнїня політічной Nemzeti Egység Pártja (Партії народной єдноты). Єй цїлём было зъєднотити розлічны сполоченьскы верствы під геслом народной єдноты, абы таким способом могли обыйти парламент (позн. ред.).

нілашы[51], котры бы при просаджованю свого проґраму поступовали безоглядні. Так повіріня на зоставліня новой влады дістав Імредій. Прибрав ід собі дакілько меншых, передовшыткым хрістіаньскых партій, так ся му владу зоставити ай подарило. Ёго векшына в парламенті але была мінімална. З оглядом на факт, же переход посланців з єдной партії до другой быв в Мадярьску природный яв, така векшына была барз комплікована. На повне реалізованя свого плану Імредій так не міг ани лем подумати. Сконцентровав ся на росшыріня орґанізації руху Мадяр Елет Мозґалом з надіёв, же по вольбах буде мочі свою позіцію зміцнити. Хтось ся але зачав заподівати ёго минулостёв і збачів, же котрыйсь ёго предок быв жыдівского походжіня. Імредій, котрый мав у своїм проґрамі ай рішіня жыдівского вопросу быв так неприятелный кандідат. Вымінив го прото Павел Телекій.

Телекій злучів Партію Народной Єдноты (NÉP) з Імредіёвым рухом. Так заложена нова партія дістала мено Мадяр Елет Партія (Magyar Élet Pártja). Позад того Телекій зорґанізівав вольбы, одмітаючі сполупрацу тых посланців, котры недавно з партії выступили, абы поразили Імредія. Досяг ай так потребну парламентну векшыну і міг владнути без сполупрацы іншых партій. До парламенту ся але дістало ай коло 50 народных соціалістів-нілашів.

Телекій проголосив, же проґрам Імредія зістає платный, але в реалности го саботовав. Закон о Жыдах быв наконець іщі острішый, но мав тілько выняткі і доповнінь, же было треба баз доброго одборника на право, абы мож было зістити, на кого закон властні мож апліковати. Поземкова реформа ся дістала до сліпой улічкы, а намісто вырівнаня ся з народностныма меншынами, Телекій выголосив єднотный мадярьскый народ, котрый говорить розлічныма языками. За помочі свого міністра внутра Керестеша-Фішера Телекій

[51] Нілашы – екстремістічны мадярьскы націоналісты, котры пропаґовали фашізм (позн. ред.)

зробив остры поліцайны опатріня протів нілашам, што нияк раз не мож было поважовати за рішіня мадярьского соціалного проґраму. Окрім того, ціла позорность мадярьской влады ся обернула к рішіню загранічно-політічных вопросів і на будованя армады гонведів.

Мож предпокладати, же Імредій мав добру дяку справодливо рішыти ай русиньскый вопрос. Ёго умысел односно підкарпаторуськой автономії міг быти упрімный. На другім боці є але істе, же нихто іншый окрім Імредія такый умысел не мав, ани не має. Телекіёву політіку в тім напрямі характерізує неупрімность і знаме мадярьске перецінёваня властных сил, таксамо ай конзерватівне притримованя ся мадярьской уставы.

Сітуацію на Карпатській Україні по Віденьскім рішіню єм не мав можность слідовати зблизка. Можу подати лем стислый перегляд.

Сітуація на Карпатській Україні

Од Віденьского рішіня Волишинова влада боёвала з найвекшыма тяжкостями. Теріторія Карпатьской Україны не была способна консолідації, а з оглядом на господарьскы условія, не могла быти ани себестачна. Скоро вшыткы комунікачны дорогы припали Мадярьску. Путовати влаком з Прагы на Карпатьску Україну ся не дало. Не были порядны драгы, котры бы споёвали запад з выходом. Нове главне місто Хуст было лем векшым селом. Підкарпатьскы Українці не были приправлены на самостатне справованя той теріторії. Не было достаток урядників україньской народности, котры бы могли наградити чеськых урядників. Підкарпатьскы Українці наперек тому, же ся ід моци дістали протиуставным засягом празькой влады, не переставали на Чехів надавати і выганяти їх з Карпатьской Україны. Чеськый урядник, котрый не знав годины, коли буде выгнаный, ся барз не усиловав помагати україньскому режіму. Воло-

шинова влада вірила, же Віденьске рішіня буде довгодобе. Не сподівала ся, же мадярьске небеспеченство бы могло быти важне. В чеськых урядниках віділа векшу небеспеку про автономію, як в Мадярах. Волошиновці не мали порядной підпоры ани у людей, котры в переважній векшыні з українізмом ніґда не сімпатізовали, ани в адміністративнім апараті, котрый быв векшынов чеськый. Наслідком того ся такой на зачатку вказовав внуторный росклад. Прага ся усиловала помочі тым, же приділила Волошинови ґенераля Пырхала у функції міністра внутра.

Активіты ґарды січовців

Ґенераль Пырхала быв передовшыткым експонентом Прагы, зато ся на нёго Українці так ай позерали. Міджі Пырхалом і Волошином не была ніґда упрімна сполупраца. Роспоры міджі Пырхалом і Волошиновцями наросли главні тогды, кідь україньскы січовці зачали грозити насилным засягом.

Ґенераль Лев Пырхала

Січовці были наконець єдинов опоров волошиновців. Быв то озброєный збор, якась ґарда, котра надвязовала на традіції колишніх Січовых стрілців України. Під Карпатами але традіцію не мала. Главный велитель січовців быв чоловік домашній – Федор Ревай, брат міністра Юлія Ревая. В скуточности але главне слово в зборі мали еміґранты з України і з Галичі. Тоты люде не знали сітуацію на Підкарпатській Руси, зато їх опатріня нашли у домашніх лем мало порозумліня. Немоторны засягы січовців наконець запрічінили то, же векшына людей ся од українізма одвернула дефінітівно. Ай тот найтвердшый Рус[52], котрый з душы ненавідів Мадярів быв пересвідченый, же про Підкапратьску Русь буде мадярьске рішіня приятелніше.

Тісно перед мадярьскым обсаджінём Карпатьской України ґенераль Пырхала дістав росказ одстранити січовців. Міджі січовцями і чеськов армадов настала война. Українці і Чехы, намісто того, абы ішли бранити южны границі, пустили ся до себе. Мадяры потім, само собов, мали легку роботу, кідь возьмеме до увагы факт, же велика часть жытельства на них властні чекала.

Ґенераль Пырхала як вояк быв одданый Празі. Ёго сітуація ся але змінила по обсаджіню Чех і Моравы німецькым войском. Тогды уж мав можность їднати подля властного уважіня. А то не могло быти про Українців нияк раз добре. Погляды Пырхалы знам часточні з особных розговорів з

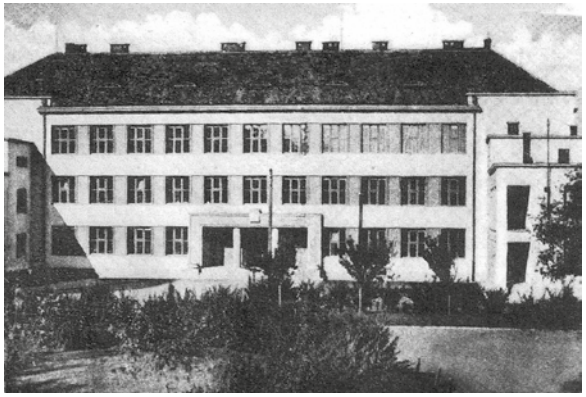

Будова ґімназії в Хусті, де была выголошена самостатность Карпатьской України.

[52] Рус – Русин русофільской орьєнтації (позн. ред.)

ним. Українізму не быв нїґда наклоненый. В часї, кідь быв земскым велителём в Кошіцях, вказовав ся в Ужгородї на сполоченьскых акціях русофільского напряму. Быв частым гостём польского конзулату в Ужгородї, утримовав таксамо реґуларный контакт з родинов предходцю конзула Халупчіньского – зо Свєржбіньскым. Свєржбіньского одкликали на особне желаня президента Бенеша, затоже ся барз мішав до внуторных дїл Підкарпатьской Руси. Пырхала ся таксамо контактовав ай з Фенциком. Тому, же Пырхала міг мати близшы контакты ай з Поляками, насвідчують і ёго далшы активіты.

Волошинова влада ся усиловала консолідовати сітуацію на Карпатській Україні, але не подарило ся їй то, хоць навонок вызерало, же Карпатска Україна є єднотна. Волошинова влада не была у своїх рїшінях орігінална, копіровала лем то, што відїла на Словакії. Думала, же вшытко, што фунґує на Словакії, буде добрї фунґовати ай на неуродній підкарпатській земли. В копірованю Словакії не перестала волошинова влада ани по 14. марцу 1939. По прикладї Словеньска выголосила в Хустї самостатну Карпатську Україну, тота але не пережыла ани 24 годин. Волошин, зась подля прикладу словеньского міністерьского председы, послав Гітлерови телеґрам, в котрім жадать о охрану

Влада Карпатьской Україны (зліва: Авґустин Штефан – міністер, Авґустин Волошин – президент, Юлій Ревай – міністер)

перед Мадярами. На тот телеґрам але одповідь не пришла. Українцї до послїднёго моменту вірили, же Німецько захранить Карпатську Україну без того, абы ся о то причінили самы. Многы Українцї, кідь збачіли, же ся ближать мадярьскы танкы, вірили, же то суть танкы нїмецькы і же їм ідуть на поміч.

Обсаджіня Карпатьской Україны довго приправлёвали діпломатічны кола. Мадяры можуть дяковати поготовости тогдышнёго мадярьского міністра заграничных дїл Чакія. Подробности ёго активіт в тім часї суть знамы лем часточнї, овірити їх буде можне лем нескорше. Днесь є істый факт, же мадярьске обсаджіня Підкарпатьской Руси было своїм способом зроблене на властну пясть і было щастём актерів, же ся подарило. Мадярам тогды ішло передовшыткым о сполочну границю з Польском. О сполочну границю з Мадярами усиловали ай Поляци. Наконець але їх планы не вышли. Днесь Мадяры уж граничать з Совєтьсков Росіов. Поляци зо сполочных границь з Мадярами мали лем єдину выгоду – часть їх армады мала кады втїкати. Кідь бы мож было допереду знати, як то вшытко допаде, наісто бы ани Поляци, ани Мадяры так не усиловали о сполочну границю. Такый розвой але не предпокладали ани Мадяры, а іщі менше Поляци. По выголошіню Словеньского штату – 14. марца 1939 Мадяры были нарихтованы обсадити цїлу Підкарпаьтску Русь і думали, же ся їм подарить обсадити і часть Словакії з арґументом, же ай ту жыють Русины.

Абы к тому мали якысь моралны доводы, дали імпулз на то, абы Руська Народна Рада формалнї закликала на теріторію Підкарпатьской Руси Мадярів. Єднотливы членове русофільской рады (котры были праві поруцї) ся зышли в Будапештї і підписали меморандум подля мадярьского желаня. Они але не мали право говорити в менї Руськой Народной Рады, бо ішло лем о єднотливців. Раду мав право подля станов скликати лем председа Каміньскый, котрый о нічім не знав. Меморандум підписали: Др. Юлій Мари-

на, Др. Владимір Гомічко, Михал Демко, Юлій Фолдешій, Іван Шпак, Юрій Бенце, Александер Ільницькый і Петро Гаєвіч. Нихто не інформовав Фенцика, зато ай ёго підпис на меморандї хыбив. Было то правдоподобнї зато, же вшыткы тоты особы патрили ід партії Бродія і цїлу славу о закликаню мадярьского войска на Підкарпатьску Русь хотїли зохабити про себе. Вшыткы підписаны завідїли ай Фенцикови ёго успіхы і контакты в Будапештї. Точно знам, же на меморандї не было ани мено Бродія. Думам сі, же Бродій не быв аж так пересвідченый о успіху мадярьской акції, наісто з опатерности ся до меморанда не запоїв.

Мадярьскы войска ся на Підкарпатьскій Руси не стрїтили з важнїшым одпором. Пырхала робив лем то, што было потребне, абы міг безпечнї уступити. Містный одпор січовцїв, хоць якый быв геройскый, нияк раз не міг быти партнером про реґуларну армаду, котра мала наймодернїшу боёву техніку.

Накады мадярьска армада перекрочіла демаркачну чару, влада Будапешта послала Волошинови ултіматум, подля котрого мав до 24 годин одовздати справну Підкарпатьской Руси мадярьскій армадї. Волошин одповів телеґрафічно, же посилать до Будапешту шпеціалну делеґацію, котра буде выїдновати. На то Мадяры ознамили до Хусту, же делеґацію чекають з мадярьсков погостинностёв, але акцію гонверів з технічных прічін уж заставити не годни. Делеґація на челї з Др. Юліом Бращайком пришла до Будапешту, але нихто з нёв не їднав. Обсаджіня Підкарпатьской Руси было докінчене. Мадярьскій армадї помагали Фенциковы чорнорубашници, котры были вызброєны і знаючі терен были добрыма водцями. Найбівша битка была міджі чорнорубашниками і січовцями. Мадярьска армада была годнї безоглядна, треба але увести на праву міру дакотры фамы о звірствах, котры Мадяры на Підкарпатьскій Руси удайнї робили. Шырили ся фамы, же Мадяры україньскых чінителїв мучіли, вішали їх, або дакотры сі мали самы выкопати перед застрїлїнём свій гріб. Нескорше вшыткы тоты „мертвы" ся обявили в уліцях Будапешту. По обсаджіню Підкарпатьской Руси Українцї втїкали чім дале на юг. Стримовали ся главнї в Будапештї, бо ту нихто не знав, до котрого табора патрили. Сам єм відїв дакілько україньскых часописів, в котрых были одфотоґрафованы умучены на смерть україньскы герої, а наслїдно єм з нима – жывыма і здравыма говорив. Перегнаны справы суть праві так неправдивы, як ай інформації, котры шырили Мадяры о удайнім мучіню мадярьского жытельства січовцями.

Мадяры, само собов, спочатку заіщовали каждого, хто мав дашто сполочне з Волошиновов владов. Про Українцїв были зряджены шпеціалны концентрачны таборы. По выданю общой амнестії были інтерначны таборы роспущены, а люде з таборів пішли до штатных урядів[53]. Українцї ся днесь в Мадярьску не мають гірше, як ся мають русофілы. В дакотрых оглядах ся мають докінця лїпше. Мадяры їм веце довіряють зато, бо векша часть русофілів днесь сімпатізує з комунізмом. Напротів того Українець, котрый ся передтым експоновав протів Мадярам і має годнї „масла на голові", кідь хоче в Мадярську жыти, снажить ся в лоялности тромфнути каждого. А векшына Українцїв ай в Мадярьску хоче пережыти. На другім боцї, бывшый русофіл, котрый быв все „вірный", не має страх, же бы му дахто міг вытыкати дашто з минулости, чує ся волнїшый, прото ся часто противить, надає на Будапешт, на владу, на мадярьскы порядкы.... Кідь є барз нагнїваный, сімпатізує з комунізмом, найчастїше не зато, жебы внуторно сугласив з большевіцькыма засадами, але лем зато, же чує дашто сполочне з Росіов, котра днесь гранічіть з Мадярьском.

Беспосереднё по воєньскім обсаджіню цїлой Підкарпатьской Руси, докы ту іщі тримала воєньска адміністратіва, комісарём Підкарпатьской Руси быв

[53] Дістали добры працовны посты як сатісфакцію за пережыте (позн. ред.)

Др. Юлій Марина. Вшыткы опатріня, зроблены против Українцям в тім періоді реалізовали ся подля ёго планів. Прото несе за них ай особну одповідность.

Нескорше было потребне підкарпаторуськы діла холем часточні поправити. Каждый чекав, же буде зреалізована автономія. Была на то приправлена ай мадярска громада. Не стало ся так. Міністерськый председа Телекій скоро выголосив, же підкарпаторуська автономія буде управлена в дусї мадярской тісячрічной уставы. Таке проголошіня обсяговало „contradictionen i terminis“ (протиречіве понятя), накілько мадярска устава вылучує самосправу дакотрой части мадярской теріторії. Підкарпатьска Русь дістала якыйсь штатут, подля котрого на єй челї стоїть реґентьскый комісарь, котрый має к діспозіції шпеціалну раду на челї з главным порадцём в годности міністра. Членове той рады мають лем порадный голос і не мають право вета. Правоміч реґентьского комісаря одповідать приближні правомочам фоішпана. Цїла Підкарпатьска Русь была роздїлена до трёх адміністративных цїлків. Сут то тзв. адміністративны експозітуры, котрых пособность точно одповідать пособности бывшых жуп. Реґентьскым комісарём быв менованый Жіґмонд Переній (Peréni Žigmónd), гоносні званый „стражця мадярской коруны“. Нескорше го вымінив бывшый мадярськый міністер внутра Мікулаш Козма. Главным порадцём быв менованый Александер Ільницькый. Членами рады з рядів Русинів были лем Михал Демко і Др. Юлій Марина, обидвоми в годности міністерськых радців. Остатні членове рады были Мадяры, докінця не были ани з теріторії Підкарпатьской Руси. Тоты вшыткы факты ся нияк не подобають на автономію. Є то лем якась єй пародія.

Главным порадцём реґента[54] мав быти менованый Андрій Бродій. Телекій з ним веце раз їднав, але безвыслїдно. Треба признати, же в тім оглядї Бродій быв дость характерный.

[54] Реґент – найвысшый справователь (позн. ред.)

Наполїгав на тім, абы Мадяры узаконили підкарпатьску автономію в такім россягу, в якім ю вымогли Русины од Чехів.

Бродій быв наісто в мадярськых службах і чув ся Будапешту завязаный. В крітічных часах, кідь ся їднало о підкарпаторуську автономію в рамках ЧСР, Бродій своє обіцяня Мадярам сповнив і не чув ся уж дале завязаным. З мадярского погляду є ёго минулость чіста, прото сі міг доволити вказати таку одважну позіцію. Ёго денник *Русская Правда* є днесь поважованый в Мадярску за часопис опозічный. Быти ступенцём Бродія є в днешнїх часах в Мадярску найгіршов візітков.

Цїлком інакше ся в Мадярску справує Фенцик. Тот ся міцно усиловав, абы быв менованый главным порадцём. На ёго полупрацу але Мадяры не рефлектують. Добрї знають, же Фенцик стратив на Підкарпатській Руси свою позіцію, кідьже їднав інакше, як то од нёго чекали ёго прихыленцї. По обсаджіню Підкарпатьской Руси ёго червенорубашници были роспущены, докінця многы членове ґарды суть доднесь без роботы, з одоводнїнём, же не знають по мадярськы. Міністерска презідія фінанцує ёго часопис *Карпаторусскій ґолос,* але лем прото, абы посередництвом нёго могли підломити вплив Бродієвой *Русской Правды*.

Было потребне постарати ся ай о парламентне заступлїня Підкарпатьской Руси. До горной снємовні мадярского парламенту были менованы з дожывотнов платностёв Александер Ільницькый і Др. Йозеф Каміньскый. Каміньскый як председа Руськой Народной Рады быв Мадярам часто проспішный. Такым способом ся му одвдячіли. Бывшый радікалный автономіста Каміньскый є але найвекшым противником автономії, говорить против автонімії при розлічных нагодах арґументуючі, же в Мадярску мать автономію фактічно кажда жупа, зато робити шпеціалный автономный цїлок з бывшой теріторії Підкарпатьской Руси є цїлком непотребне. Вырокы Каміньского цітують наслїдно

мадярьскы часописы і роблять з них свій політічный капітал.

Членами долной снємовні, то значіть властныма посланцями были менованы: Андрій Бродій, Михал Демко, Юлій Фолдешій, Юрій Бенц, Іван Шпак, Петер Гаєвіч і Павел Гапка. Штефан Фенцик быв менованый за посланця уж скорше, такой по Віденьскім рішіню. Ай кідь позад менованя посланців уж были далшы вольбы, уведжены особы надале зістали в парламенті на основі свого менованя. Мадяры ся доднесь не обтяжують выписати вольбы на недавно здобытых теріторіях. Арґументують технічныма тяжкостями, в реалности але іде о політічны прічіны.

На теріторії Підкарпатьской Руси є теоретічно урядным языком ай русчіна, практічно то але не платить. Урядує ся фактічно лем по мадярьскы. Школам быв охабленый їх руськый характер, але зряджінём мадярьскых клас в тых школах, їх значіня падать. Дакотры предметы ся уж ай в руськых класах выучують по мадярьскы. В народных школах ся Мадяры дослїдно притримують однароднююной політікы.

Так Мадяры обновили властнї ай языковый вопрос. З їх погляду є русчіна єднак небеспечна, як ай українчіна. Усилують ся пропаґовати домашнїй, містный язык. В тых інтенціях ся активізує Ільницькый, котрый выдає часопис *Нова Недїля,* писаный аж в жарґонї. Є то якась аналоґія кошіцькой *Нашой Заставы.* Є лем вопросом часу, коли Мадяры проголосять тот жарґон за урядну реч Русинів.

Владны чінителї з Будапешту довго не могли вырїшыти, як будуть звати Русинів. Спочатку стерпіли назву „orosz“, „karpát-orosz“, нескорше зачали вжывати поменованя „ruthen“, „ruszin“, докінця ай куріозный термін „magyar-orosz“. В сучасности, кідь можуть, радше ся выгнуть поменованю, котре бы репрезентовало народный характер тых людей. Найчастїше говорять о Русинах як о жытелях Підкарпатя. Урядна назва Підкарпатьской Руси є Kárpátalja.

Є то назва, котры ніч не говорить о етнічній прислушности жытельства.

Приближно так вызерать в сучасности підкарпаторуська автономія в Мадярьску. Тота автономія, котру обіцяли зреалізовати за 24 годин од припоїня той теріторії к Мадярьку. Підкарпаторуськы дїла суть ряджены з Будапешту, з оддїлїня, котре ся находить в окремій будові. Шефом того оддїлїня є Тібор Патакій. Треба але підкреслити, же ту ся не їднать лем о дїла підкарпаторуськы, але тото оддїлїня має на старости і далшы народностны меншыны, жыючі на теріторії старой Угорщіны. Одты суть ряджены ай дїла словацькы. Тот уряд підпоровав ай снагы опозічных рухів в наступницькых державах, докінця выплачовав про них ай фінанчны підпоры. Знам то точно, бо по обсаджіню Підкарпатьской Руси Мадярьском, функціонарї Бродієвой партії ся ту взаємно нападали і обвинёвали єден другого, же недобрї господарить з придїленыма фінанціями. Секретарём Патакія быв істый час барон Апор. Тот ся днесь находить на заграничнім оддїлїню міністерьской президії. Референтом про підкарпаторуськы дїла быв довгый час міністерьскый радця Др. Ернест Флахбарт. Тот мав в своїй компетенції ай дїла словацькы. Наісто знам, же часопис *Наша застава* і другы славяньскы дїла были в ёго компетенції.

Уведжене оддїлїня міністерьской президії має найшыршы компетенції. Є то якесь меншынове міністерство. Робить цїлком ненаднї, всягды засягує за помочі своїх довірників і експонентів. Сполупрацовници того уряду суть особы высокого сполоченьского статусу і патрять передовшыткым ід мадярьскій шляхтї, хоць то не є правилом.

З Русинів, в сучасности чінных на теріторії Підкарпатьской Руси має к тому уряду найблизше канонік Александер Ільницькый. Найгорливішым аґентом меншынового оддїлїня в дїлах підкарпаторуськых є уж довгы рокы священик Балоґ Балінт, котрый робив істый час в мадярьскых інтенціях міджі америцькыма Русинами. Кідь ся вер-

нув до Европы, дістав выгодну будиньску парохію і тітул главного владного радці. З Будапешту даколи приходив ай на Підкарпатьску Русь, накілько мав америцькый пас. Не чудовав бы єм ся, кідь бы ся даколи вказав ай на выходнім Словеньску.

Планы Мадяр

Уж высше єм увів, же Мадяры по обсаджіню Підкарпатьской Руси мали намір обсадити ай теріторію выходного Словеньска, аж по ріку Попрад. З тым заміром ся ани не таїли, причім арґументовали, же на тій теріторії жыють часточні Русины а часточні Славяне, котрых в Мадярьску не хотять узнати за Словаків.

Зо словеньскым одпором ся але не раховало. На обсаджіня западного Словеньска Мадяры не думали ани в тім припаді, кідь бы то было з технічного боку можне. Правом ся бояли, же так міцна народна комуніта Словаків бы ся не дала підкорити. Предпокладали, же кідь заберуть выход, ослабена Словакія ся сама буде дожадовати мадярьской охраны.

Обсаджіня выходной Словакії ся але в такім россягу, як то задумовали – аж по ріку Попрад наконець не подарило. Не осмілю ся оцінёвати, накілько мадярьскы планы переказила орґанізована словацька обрана, а накілько мав на тім поділ засяг Німецька, як охранцю Словеньского штату.

Мадяры ся але доднесь своїх планів не зрекли. Подля них, діло ся лем на час одсунуло. Суть пересвідчены, же треба лем почекати на вгодный час. Тому мадярьскому плану має послужыти неперестанне повторёваня, же на выході Словакії жыє русиньска меншына.

Аґітовати з русиньскым і українькcым сепаратізмом з боку Словакії уж але не можуть. Роблять то в тых выходословеньскых краях, котры ся їм подарило обсадити. Снагы часопису *Наша Застава* суть підпорованы, як єм уж высше увів, прямо з мадярьской міністерьской презідії.

Свого часу, кідь была в Будапешті словацька комісія, котра выїдновала в ділах выходных граніць Словакії, Мадяры мали намір точно выділити етнічну границю нима поважованого словацького жытельства. Тоту етнічну границю мала выділити комісія шпеціалістів і знальців містной сітуації. Тота комісія ся але нїґда не зышла, бо діло встановлїня границї было неактуалне. З особ, жыючіх на выходнім Словеньску, котры ся в тім часї стримовали в будові міністерьской презідії уведу мено професора Гарчара, сына пряшівского ґрекокатолицького каноніка, в сучасности лектора російского языка на універзіті в Будапешті. Само собов, особы, котры были здружены навколо часопису *Наша Застава,* стримовали ся в тых днях в Будапешті перманентно.

В сучасности Мадяры, бісїдуючі о выходній Словакії і о Славянах не говрять ніч точнїше. Тоты річі тримлять все в резерві як карту, котру планують в пригоднім часї отворити.

Напятя міджі Німецьком і Польском

На мадярьскых урядных містах з великов позорностёв слїдовали напятя міджі Польском і Німецьком, котре кулміновало в лїтнїх місяцях 1939 року. Мадярьска влада выслала тогды неофіціально до Польска бывшого міністра внутра, в сучасности реґентьского комісаря Підкарпатьской Руси Миколая Козму. Як ґенералный директор Мадярьской телеґрафной канцеларії і як высшый достойник мімо службы барз добрї пасовав на таке посланя. З подобным посланём го мож было відїти пізнїше ай в Белеградї.

Што відїв Козма в Польску і як реферовав своє позорованя мадярьскій владї, то не знам. З розговорів з ёму близкыма особами знам, же о польскій армадї ся выядрёвав з великым обдивом. В Мадярьску нихто не вылучовав можность, же Поляци можуть Німцїв поразити. Векшына мадярьской громады сі то желала, докінця думам, же ай мадярьскы

владны чінителї были наклонены Полякам.

По поражцї Польска

В каждім припадї ся Мадяры усиловали быти нестранныма позоровательями. Усиловали ся заховати неутралность і по польскій поражцї. В тім часї іщі не впало рїшіня на западнім фронтї.

Накады але пришли інформації о поражцї Польска, Мадяры зробили вшыткы приправы і чекали на підкарпаторуськых границях звышкы пораженой армады. Армада ся але довго не вказовала. З незрозумілых прічін Поляци веце довіровали Румунам і спочатку вшыткы втїкали до Румунії. Нескоше але поступнї перекрачовали ай мадярськы границї. Формалнї їх там одзброїли, але практічно то вызерало так, же їм одобрали лем векшы збранї. Меншы, як наприклад револьверы, докінця ай карабіны сі скрывали під плащом. Сам єм в Будапештї відїв неєдного вояка в польскій уніформі, котрый, не маючі ниякы грошы, легкомыселнї нукав свою вызброй на продай. Польскы вояци наслїдно дістали поукажкы на куплїня цівілного шматя і на путь до Франції. Тоту акцію про польскых вояків робили урядници польского конзулату, але мадярськы уряды їм в тім годнї помагали. Лем тоты, котры одмітли поступовати дале на западный фронт, были посланы до шпеціалного табора. В таборї были польскы вояци доты терорізованы мадярськов стражов, докы ся не підволили путовати дале – до Франції. Так наконець зістало в Мадярську лем барз мало польскых вояків. В тых часах было в Будапештї повно Поляків. Мадяры їх гостили, орґанізовали їм посиджіня. Не было в Будапештї єдиной корчмы, з котрой бы ся не озывав польскый спів. Нїґда єм сі не думав, же поражена армада може быти така весела.

Поляци ся чули в Мадярську як дома, часом, потужены алкоголом зачали провоковати биткы. На многых місцях

взникали конфлікты, а ай биткы Поляків з мадярськыма народныма соціалістами, сімпатізуючіма з Нїмецьком – нїлашами. Кідь закрочіла поліція, все то было на укор нїлашів, а не на укор Поляків.

Поляци были в модї главнї в Будапештї. До найбогатшых обысть кликали польскых достойників. Тоты высиджовали цїлы днї ай в найдорогшых і найелеґантнїшых локалах. Поступно їх але было все менше і менше, аж наконець Мадярско цїлком опустили.

Мадяры ся гнївали на Поляків лем зато, же їх найцїннїша вызброй ся дістала до рук Румунам вєдно зо златым покладом. Поляци як компензацію привезли Мадярам дакус стрїбра. Настроїня Мадяр ся згіршыло позад того, як была доїднана догода міджі Нїмецьком і Росіов односно польской теріторії. Совєтська Росія ся так стала сусїдом Мадярська. Намісто вытуженого сусїдства з Польском, котре Мадяры плановали здобыти обсаджінём Підкарпатьской Руси, дістали до своєй близкости большевіків.

Мапа середнёй Европы по Тріанонї

В тім часї Мадярьско не мало діпломатічны контакты з Совєтьсков Росіов. Совєты одкликали з Будапешту свого аташе такой позад того, як Мадярьско приступило к пакту протів Комінтернї (комуністічній інтернаціоналї). За тым опустив Москву мадярьскый аташе. В тім часї Мадярам на діпломатічных контактах з Росіов барз не залежало. Є але мінімалнї нештандартне, быти в сусїдстві з даяков державов і не мати діпломатічны контакты.

Обавы Мадярьска зачали наберати на силї главнї тогды, кідь поступуюча совєтьска армада стояла на мадярьскых границях і одмітала надвязати з мадярьскыма вояками контакты. Підкарпаторуське жытельство, знаме своїма сімаптіями к Росії тыж не посилнёвало мадярьскы позіції. Мадяры были на Підкарпатьскій Руси іщі лем дакілько місяців, зробили але вшытко про то, абы їх містне жытельство зненавідїло.

Мадярам ся за куртый час подарило надвязати діпломатічны контакты з Росіов, але дотеперь мають проблемы з малым погранічным контактом. Поступуюча совєтьска армада на многых містах перекрочіла теріторію Мадярьска. На мадярьскый протест совєтьскы чінителї одповіли, же они властнї точно ани не знають, де зачінать мадярьска теріторія. Было потребне выслати шпеціалну комісію, котра бы урчіла границю. Міджітым погранічне русиньске жытельство зачало громаднї перебігати на теріторію Росії. Тоты, котры ся наслїдно вернули, принесли домашнїм вістї, же совєтьска армада скоро обсадить цїлу Підкарпатьску Русь. Тота справа ся росшырила за пару днїв і так каждый зачав обчековати руськых ослободителїв.

Комуністічный рух, котрый в непокійнім 1938 роцї як кібы заспав, сусїдством з Росіов знова ожыв. Треба знати, же в часї першой ЧСР, комуністічна партія на Підкарпатьскій Руси мала міцну позіцію. Мадярьскы уряды зачали робити проти комуністам опатрїня, великы успіхы але не досягли, бо комуністы на Підкарпатьскій Руси не мали ниякый центер і было їх барз тяжко одгалити.

Тяжкости Мадяр зросли іщі веце тым, же сімпатії к Росії проникли ай до тых кол інтеліґенції, де передтым з комунізмом нихто не сімпатізовав. Лїпше повіджено, цїлый русофільскый табор, котрый передтым тягав з Мадярами, зачав сімпатізовати з Совєтьсков Росіов. Русофілы то робили ани не так про сімпатії ід комунізму, як полічному зряджіню, але переважовали в них скорше доводы націоналны. В болшевіках русофілы відїли не так комуністів, як славяньскый народ – Росіян.

Старша ґенерація ся бояла комуністів, но молодша в них відїла можных спасителїв. Мож то порозуміти, тадь молода ґенерація уж была выховлёвана в чеськословеньскім (славяньскім) дусї, а векшына з них по мадярьскы не знала, также їх уплатнїня в рамках Мадярьска было компліковане. До істой міры мала вплив ай соціална сітуація. В Мадярьску мали урядници в тім часї барз малы платы. Тоты бы не постачовали к такому жывоту, як то было за ЧСР, а робітници в Мадярьску тыж мали барз низкы платы.

Найбівшыма совєтофілами на Підкарпатьскій Руси окрім комуністів суть днесь ай прихыленцї Фенцика, котры ся правом чують зраджены своїм воджатаём. В меншій мірї ся то дасть повісти о прихыленцях Бродія. В рядах Бродія было передовшыткым ґрекокатолицьке духовенство, котре з комуністами в ниякім припадї сімпатізовати не хоче. Совєтофілству суть одданы ай бывшы чехословаци, котры стратили надїй, же їх стара ЧСР бы могла быти по войнї обновлена. Комунізму ся найвеце бранять Українцї, котры тыж страчають надїй, же їх сон о великій Українї ся раз сповнить. На одстранїня прокомуністічного настроїня на Підкарпаьтскій Руси але мадярьскы уряды окрім поліцайных опатрїнь ніч веце не зробили. Самотна пропаґанда не помогла. Треба бы было одстранити прічіну такого настроїня, але Мадяры в тім напрямі ніч не роблять. Чісло Русинів, котры перебігли к Росіянам ся одгадує на

10 000. Міджі нима є годнї інтелектуалів – высокошколаків, середнёшколаків высшых клас, много урядників і учітелїв. Тоты мають можность через розглас говорити зо своїма дома і зміцнёвати в них надїй на добры часы.

Мадярьску політіку односно народностных ґруп на єй теріторії мож поважовати аж за газардерьску. Одповідны мадярьскы чінителї роздумують такым способом, же вшытко залежить од розвоя міджінародной сітуації і од того, як ся тій сітуації буде знати Мадярьско приспособити. Кідь взникнуть приязны околности, Мадярьску ся ніч не може стати. А кідь будуть околности неприязны, Мадярьско ай так не захранить жадный уступок в одношіню к меншынам. То значіть, же кідь бы влада робила політіку приязну к меншынам, розбила бы єдноту мадярьского штату а в резултатї бы ніч не досягла. Тот погляд єм не раз чув в Мадярьску з уст найкомпетентнїшых чінителїв.

Не позераючі на тот факт, мадярьска влада ся мусить приспособлёвати ай настроїню мадярьского жытельства. А тото не є меншынам наклонене. Цїлы ґенерації Мадяр были выховлёваны к підцїнёваню, аж ненависти ку вшыткым сусїдам.

Народы, котры заселяли теріторію старой Угорщіны Мадяр за народы не поважовав. По світовій войнї пережыло Мадярьско много біды. Владны кола мусили найти винників, абы од себе одвернути позорность мас. Но а тыма винниками были поменованы Словаци, Русины, Румуны і Сербы, котрых Мадяри звали: Тоты, Руси, Олагы і Рацы. Подля Мадярів ся тоты вшыткы скапчали з неприятелём і так ся причінили о знічіня Мадярьска. Мадярьскый народ скуточнї жыє в представах, же нещастя Мадярьска не запрічінила неможна, застаріла політіка влады, але віроломность народностей. Так мадярьскый народ чекать на день одплаты. Народности, котры ся до Угорьска вернули, дістали заслуженый трест за порушіня вірности. Ту ся не чекать ниякый наступ справодливой меншыновой політікы.

Мадярьска влада то добрї знає і подля того поступує. Такый погляд Мадярів бы ся міг змінити лем порядным атаком звонка, з котрого бы ся Мадярьско лем тяжко спамятало.

Говорить ся, же Мадярьско, то є соціална сопка, котра може будьколи выбухнути. Тот погляд є лем часточно правдивый. Жывотна уровень шырокых мас мадярьского жытельства є барз низка, они не будуть робити нияку соціалну революцію. Векшына жытельства є але зо своїм жывотом спокійна, бо ани не тямить, же бы ся міг злїпшыти. Мадярьскый народ не має понятя о тім, же в іншых країнах ся жыє намного лїпше. Каждый є пересвідченый, же корїнём зла і нещастя суть несправедливы міровы договоры, котры Мадярьско покорили і господарьскы знивочіли. Одстранїнём того зла, то значіть обновлїнём старого Мадярьска ся вшытко може направити. Над комплікованостёв проблему, котрый бы выник отворїнём дунайского вопросу нихто в Мадярьску не уважує і не приписує му нияку важность. На арґументованя, же народностны ґрупы, котры ся до Мадярьска недавно дістали суть неспокійны, дістає чоловік в Мадярьску єднозначну одповідь, же на то стачіть мадярьскый шандарь, котрый зробить порядок.

Націзм в Мадярьску

Інакше роздумує часть мадярьского жытельства, котра ся голосить к руху Шіповых крижів[55]. Буде намістї дашто о тім русї написати.

Народно-соціалістічна думка проникла до Мадярьска з Нїмецька іщі в часї, кідь Гітлер ся лем домагав моци. В мадярьскім парламентї іщі за влады Ґомбоша істый посланець Мешко (Meskó) обявив ся на трібунї в зеленій сорочцї і прикапчав сі на груди гаковый криж. Народно-соціалістічный рух спочатку в Мадярьску не мав успіх.

[55] Šípové kríže – фашістічны озброєны ґрупы, котры походили з фашістічных нїлашів (позн. ред.)

Особность Мешка, котрый быв даколи штатным таёмником у владї Каролія і мав повість лїво орьєнтованого політіка, никого не притяговала. Сама ідея народного соціалізма ся але полюбила, прото народно-соціалістічный рух попробовали заложыти нараз дакількы єднотливцї. З них мож увести ґрофа Фештетіха. Мадярьскы уряды вжываня гакового крижа заказали, прото народны соціалісты перемінили гаковый криж на криж шіповый.

Мадярьскы народны соціалісты довго не репрезентовали жадну релевантну політічну силу, свої ідеї не доказали спопуларізовати. Было то главнї прото, же нихто з основателїв тых рухів не быв таков особностёв, котра бы доказала потягнути за собов масы. Окрім того розлічны народно-соціалістічны партії ся взаємно неґовали і так страчали силы боями міджі собов. Аж по роках ся обявила міцна особность. Быв то бывшый офіцір Ференц Салашій. Тот заложыв нову партію з назвов **„Гунґаріста мозґалом".** В року 1938 ся тота партію чула уж таков міцнов, же приправлёвала державный переворот. Єй скуточну силу але не мож было вычіслити, кідьже в тім часї не были вольбы. До парламенту з проґрамом той партії ся дістав лем Калман Губай, найблизшый сполупрацовник Салашія. Быв зволеный в єднім окресї, де были доповнюючі вольбы. Губай быв даколи редактором Ґомбошового орґану „Fuggetlenség"[56]. Мож ся додумовати, же гунґарісты ся поважовали за выконавателїв Ґомбошовой політічной послїднёй волї. Ґомбош сам з народным соціалізмом таксамо сімпатізовав.

Кідь быв одгаленый план салашіовцїв на захоплїня моци, закрочіли мадярьскы выконны орґаны і Салашій быв одсудженый на 3 рокы арешту. Одты быв лем недавно пропущеный. В непритомности Салашія ся на чело руху поставив Губай. „Гунґаріста мозґалом" але быв скоро роспущеный з тым, же го обвинили з приправ на переворот. Тым ся але

[56] Fuggetlenség – в перекладї незалежность (позн. ред.)

активіты Губая не скінчіли. Заложыв нову партію, під назвов **Nyilaskeresztes Párt**[57], став ся єй председом і в роцї 1939 ся зучастнив выборів. Наперек мадярьскым волебным методам тота партія здобыла дас 30 мандатів. Была бы дістала ай омного веце, кідь бы в Мадярьску быв сістем помірного заступлїня. Там, де Губаїв кандідат не выграв, владный кандідат звітязив лем малов перевагов. Окрім Губаёвцїв ся выборів зучастнили ай другы народно-демократічны партії. Вшыткы тоты партії ся догодли, же сі не будуть заваджати і досягли довєдна веце як 50 мандатів. На мадярьскы условія то є успіх. По вольбах вшыткы народно-демократічны партії вырїшили, же в парламентї будуть выступляти єднотнї. Губай як председа найвекшой народно-соціалістічной партії выступляв як воджатай цїлого звязку. Тота сполупраца ся але нескорше роспала і єднотливы партії ся розышли. По пропущіню Салашія з арешту дакотры з них сполупрацу назад обновили. Салашій, ай кідь не є членом парламенту, є узнаваный нїлашами за воджатая.

В істых знаках треба поважовати за народно-соціалістічну ай недавно заложену партію Імредія, котра має назву Партія народной обороды.

Проґрам мадярьскых народных соціалістів не быв нїґда точно формулованый. В соціалнім вопросї ся притримують нїмецького прикладу, в одношіню к меншынам ся усилують злучіти ідею Великого Мадярьска з народностныма засадами. Выголошують расізм, прото не суть согласны з однароднёванём меншын. Суть вірны тій засадї. До парламенту подали ай пропозіцію закона о охранї народностных меншын. Наслїдно але Текелій тых, котры подали тоту пропозіцію дав вылучіти з парламенту.

Одпорцёве народного соціалізма в Мадярьску найвеце оперують арґументом, же векшына нїласькых чінителїв не має права голосити мадярьскый расізм, кідь малокотрый з них є

[57] Nyilaskeresztes Párt – в перекладї Партія шіповых крижів (позн. ред.)

мадярьского походжіня. Є в тім много правды, бо нїласькы воджатаї – то суть передовшыткым помадярчены Нїмцї, што платить ай о многых їх прихыленцях. Сам Салашій ся передтым кликав інакше. Удайнї є словацького походжіня і походить з Кошіць. Окрім того выступлять проти нїлашам з тверджінём, же векшына їх прихыленцїв патрила колись ід комуністам і соціалным демократам. На тім тверджіню є тыж годнї правды. Правдов є але і то, же з нїлашами сімпатізує каждый, што є неспокійный, най бы патрив ід будькотрій партії.

Мадярьскы уряды роблять вшытко про то, абы затисли нїласькый рух. Проти нїлашам выступлять поліція і шандарї з великов безоглядностёв. За найвекшого одпорцю мадярьского народного соціалізма поважують передовшыткым Гортія, а потім міністра внутра Керестеш-Фішера.

Наперек безоглядным адміністратівным опатрїням, народный соціалізм в Мадярьску не перестає быти найважнїшым внутрополітічным проблемом. Народны соціалісты належать ід вшыткым сполоченьскым верствам, но передовшыткым к соціально найслабшым. Робітници в містах суть скоро вшыткы ступенцями нїлашів. Годнї народных соціалістів є в армадї. Про участь на народно-соціалістічных акціях было з армады вылученых много офіцірів. Ряды Народных соціалістів были посилнены передовшыткым по припоїню теріторій бывшого Чеськословеньска (часть теріторії Підкарпатьской Руси). Тото жытельство, (без огляду на народну прислушность) неспокійне з сучасныма мадярьскыма порядками є наставлене опозічнї. Кідьже в днешнїм Мадярьску, окрім народно-соціалістічных, іншых опозічных рухів нїт, каждый чекать спасу од нїлашів. Мадярьска влада то добрї знать, прото ся ани не одважує на припоєных теріоріях выписати вольбы.

За днешнёй сітуації не має надїй ани народный соціалізм. Як єм уж підкреслив, мадярьске жытельство не має дяку робити революцію. Без атакы звонка мадярьска владна міць не

уступить і все найде можности, абы ся при моци утримала.

Песімістічне заключіня

На конець поставме такый вопрос: Могли Русины в тяжкім 1938 роцї роздобыти автономію а пак самостатный штат? Могли, кібы...

• Кібы Русины в тім часї мали кодіфікованый русиньскый язык.
• Кібы політічны партії Підкарпатьской Руси не были так розбиты (12 політічных партій і іншы фракції).
• Кібы ся в Нїмецьку не дістав к моци Гітлер і не зачав 2. світову войну.

Екзістує много далшых „кібы“: Кібы перша Чехословацька републіка была досправды демократічным штатом; кібы не была просаджована політіка чехословакізму; кібы Підкарпатьску Русь не обколешовали тоталітны режімы в Совєтськім Союзї, в Мадярії, в Польщі; кібы не было українського націоналізма; кібы то хотїли великы моцности... „Кібы“ але не платить. Одповідь звучіть так: Русины в 1938 роцї не могли мати добрї фунґуючу автономію а уж нияк раз самостатный штат.

ДОДАТКЫ

Писмо Андрея Глінкы
Алексіёви Ільковічови, редакторови
Карпаторусского Голосу з 2. марца 1934
(Переклад з російского языка.)

Важеный пане редакторе!
Упочливили сьте ня навщівов і своїм писмом сьте ня обознамили з планом Вашой редакції выдати юбілейне чісло Вашых новинок. Накілько єм Славян і інтересує ня каждый прояв славяньской душы, самособов, інтересують ня в немалій мірї і сполоченьскы, соціалны, релігійны і народностны діла про нас найблизшого народа. На Словеньску жыють міджі нами Русины, горы Спіша, Шаріша і Земпліна, заселены русиньскым і словеньскым народом, зато і я поважую як свій довг інтересовати ся о судьбу карпатьского народа. То сьме мы, то єм повів на сходинах нашой партії, на котрых сьме підпоровали автономію Карпаторусів.
По вольбах в р. 1924 особно єм путовав до Ужгороду, Пряшова і іншых міст. Зознамив єм ся з русиньскыма священиками. Знам їх желаня, біду і смуток. В Ужгородї єм дав докопы анкету духовенства, од котрой сьме чекали великый успіх. Чекали сьме, же буде наслїдовати взаємне порозумлїня, же сі подаме рукы як приятель приятелёви, на охрану нашых сполочных інтересів. Но чекали сьме марно – сполупраца ся не зреалізовала. Часто єм ся експоновав у парламентї за права о автономію Підкарпатьской Руси, главно в тім часї, кідь Карпаторосы не мали своїх парламетных представителїв у Празї. Нашы выступаючі боёвали за право на автономію Карпаторосів без будь-якых бочных планів. Мы были далекы од планів роспинавости, не хотїли сьме ся збогатити ани єднов карпаторуськов, мадярьсков або нїмецьков душов. Тримлеме в почливости права вшыткых. Знаме в народностных і набоженьскых інтересах приносити жертвы. Іщі почас мадярьского режіму нас называли нетерпезливыма і нетолерантыма, мы сьме але наспак, приносили великы жертвы. В 1896 роцї сьме кандідовали за народну партію, в брезняньскім раёнї Др. Йозефа Буріана, ружомберьского доктора. Нашы католици ся не просили, хто то є, ці є католик або протестант. Вшыткы добры народовцї-католици голосовали у вольбах за протестанта Буріана. Католици з Полгоры ішли проти стрїлам і впало там сім жертв. Словак знає быти шляхетным. В кубіньскім окресї было треба поставити кандідата проти ліберальной мадярьской партії богатых властників земель Цілаґія, Кубінія і Змешкала. В кубіньскім раёнї были протестанты в меншынї. Мы сьме пропоновали делеґатів за Кубін – протестантьского директора оддїлїня Татра банкы, Рудолфа Крупца. Одушевнїня было велике, надія на вітязтво іста. В послїднїм моментї нас протестанты охабили, зачінаючі Шкреценом, аж по пана Лаца, окрем Ґроґоня, вшыткы голосовали проти нам. Ґроґонь пришов на вольбы зо своїм дзвінником. Католиків перенаслїдовали, были выгнаны за місто на капустяны поля, на 36 годин. Не дали їм ани їсти, ани пити, покы не зробили з векшыны меншыну. Священиків Клоханя, Чіжмара з Локше обвинили. Народ стояв 36 годин як стїна і вытримав. Быв щастный, же міг за свій язык і віру терпіти. Подобным способом сьме робили в 1906 роцї в Маґурї, старовеського раёну. Кандідовали сьме там пряшівского адвоката **Антонія Бескида,** пізнїше ґубернатора Підкарпатьской Руси. Хоць старовеськый раён є на 80 % словеньскый, мы нїґда не жарлили. На Маґурї мать Пряшівска ґрекокатолицька єпархія своє місце, і лїсну пилу, находить ся там Червеный Клаштор і пряшівскый єпіскоп ся явить як патрон старовеського раёну. Та Маґуров суть ай русиньскы села а мы глядали вгодного кандідата, Карпаторусина. Нашли сьме го в особі Бескида. У біднім галіґівскім раёнї діяли тогды Ладїслав Мойш, в Рыхвалдї Франтїшек Клайн. Мойш словеньской

народности, Клайн німецькой народности. Обоє воджатаї і будителї Маґуры придали ся к дїлу, перешли вшыткы села, не позераючі ани на доброволну роботу, ани на фінанчны выдаї. Дїяли в проспіх Антонія Бескида, тогды іщі незнамого пряшівского адвоката. Ёго єдинов заслугов быв ёго русиньскый род. За маґурьских католиків наконець зволили Антонія Бескида. Бескид пізнїше перешов до робітницькой партії Тісовой.
По перевороті в роцї 1918 припутовав Мойш до Ружомберку а по приятю мартіньской декларації пересвідчіли сьме Др. Бескида, абы в менї карпаторуського народа і в менї Руськой народной рады пішов до Паріжа і жадав о припоїня Підкарпатьской Руси ку ЧСР, но єдночасно з тым і автономію про невелику, народностно іщі несформовану Підкарпатьску Русь. Бескид одпоручаня прияв і з Ружомберка до Паріжа пішов. Од той аліанції і славяньской сполупрацы сьме про нас ніч не чекали. Мы лем предпокладали славяньску солідарность і добру роботу. Снили сьме в тім періодї о панславізмі. Наш Мудронь, Гурбан і Ваяньскый выховали руськых обдивлятелїв. Про них Росія была вшыткo і од Росіян много чекали. Православіє мало быти про них мостом, котрый нас Словаків, на 85 % практічных і жывых католиків, мав зближыти зо славяньскым выходом.

Они як лаікы і протестанты не відїли небезпечество того плану. Тогды сьме не думали на Маркса і не предпокладали сьме, же прийде Гітлер і Мусоліній, докінця сьме не думали на можность зачатя світовой войны. Нихто собі не думав, же в Росії будуть владнути большевіци. Забывали сьме на нашых западных братів. Ніч сьме не хотїли знати о Хорватах, Словінцях, Поляках і о Чехах. Нашым ідеалом быв вшеможный отець-царь на білім кони. О днешнїй сітуації і о катастрофі сьме не роздумовали.
Про нас были добры знамы інформації о Яворинї, ай акція і смерть Еґана. Знали сьме, же Карпаторуси не мають вгодну ведучу особность. Ґрекокатолицькы священици были в мадярьскім отроцтві. Ани не могло інакше быти. Женаты священици! Дім, жена, горстка дїтей, а в церькви бідный народ. Мы сьме легко спознали Карпаторусів, подля їх недостатків. Мадярізм і біда все была доля Карпаторусів. Народ не быв способный платити данї... Кладе одпор односно коблины і роковины, позерать на горы і одты чекать на средства про свою екзістенцію.
Зато і карпаторуське священицтво в минулости все підпоровало мадярьску владу в Пештї. Не было школ, не была культура. Не было ани релїґійной єдности. Дакотры позерали на Москву і чекали од нёй захрану, дакотры на Будапешт, но а высока єрархія традічнї – на Віденъ. Перспектіва до будучности была слаба. Тадь цїла теріторія Підкарпатьской Руси заберать 12 656 км квадратных. То значіть 4 раз менше як Словеньско. Народ без освіты, без школ, книг і новинок.
Карпаторусы были релїґійно єднотны, точно як мы. Но мы маме силны католицькы традіції, латиньску літурґію, римскый обряд. То нас хранило перед німецькым протестантізмом, мадярьскым калвінізмом, чеськым гусітством. Латиньскый язык нас охранив перед протестантьсков аґресівностёв. Наш народ ся не надхынав ани чеськов „біблійщінов“, ани німецькым, ани мадярьскым языком. Вшыткы сьме ся чули Словаками. Охабили сьме сполочный списовный язык з Чехами і до літературы сьме завели мягку, звучну словеньску бісїду. Мы ся не бояли ани Ріґра, ани Палацкого, ани вычіток Коллара. Споїли сьме ся з народом, приспособили ся ёго можностям і вели сьме го аж до мартірія.
На Підкарпатьскій Руси не є ани народностной єдности. Дакотры боюють за Велику Росію, іншы за українізм. Днесь маме за собов силну армаду 450 тісяч волічів-автономістів, котрых не може нихто і ніч напудити. Маме народ, маме язык, маме парламентных представителїв.

На Підкарпатській Руси жыє 440 500 бідных Русинів, 160 тісяч Мадярів, 10 500 Жыдів і наконець там жыє і 60 тісяч Чехів-урядників, учітелів, новинарів і вообще інтеліґенції. Лем так ся могло стати, же в Ужгороді, в штатній ґімназії, в тых днях прошло 5 минут тиха на честь ракуського соціалістічного повстаня.

Карпаторусы суть вірны не Чехам, не Мадярам, не Жыдам, але нам Словакам. Вшыткы сьме природов, Богом, славяньскым споїнём охаблены самы на себе. Треба ся нам зыйти і вытворити сполочный блок.
Карпаторуси ся з нами натїгують о границї Підкарпатьской Руси – котры міста, села, жупы, здружіня їм патрять і якым языком мають бісїдовати. Карпаторуська інтеліґенція, духовенство намісто того, жебы ся зышли і заложыли силну карпаторуську політічну партію, котра бы з нами кооперовала в бою за свою і нашу автономію, розышла ся до різных чеськых політічных партій.
Бескид нам перед часом повів: „Мы не узнаваме сучасны границії. Нашы сердця не мож роздїлити границями. Вы нашу молодеж словакізуєте“. То повів перед роком Сідорови. Бескид ся не бояв сучасных небезпек, але бояв ся своїх найлизшых приятелїв (братів). „Вы словакізуюте русиньску молодеж...“ Мы не сьме в силї дати хлїба нашым! Бескид не відїв нашы тяжкости і нашу хрестну дорогу. Карпаторусы не хотять вєдно з нами боёвати за права Словаків і Карпаторусів, выголошують, же по реалізації автономії будуть утворены дефінітівны границї. Проти тискам, чуджім карпаторуському народу і мадярьскій експанзії ся ніч не робить.
Што собі желають Карпаторусы, то сі желаме і мы. Спойте ся в карпаторуській партії і подаме сі помічну руку як приятель приятелёви. Не робте політіку за нашым хребтом, не робте політіку особных інтересів. Боїме ся, же тым, же мы будеме встановлёвати границї міджі собов, много стратиме.

„Discordia maximae res dilabuntur.“

Андрей Глінка,
посланець

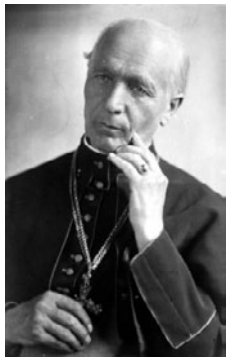

Андрей Глінка

.....

Алексій Ільковіч:
Отворене писмо словацькій лідзї в Братїславі
(переклад з російского языка)

Ґеоґрафічны границї, економічна і політічна сітуація Словакії і Підкарпатьской Руси потребує, абы Русины і Словаци жыли як добры сусїдове.

В послїднїм часї з боку Словаків, за підпоры Словацькой ліґы, роблять ся умыселны атакы на русиньскых чінителїв і выдуманыма фактами ся намагають доказати, же на Пряшівщінї нїт Русинів, прото там не суть потребны руськы школы. За провокацію поважуєме текст роботы автора Румана, выданый Словацьков ліґов під назвов Вопрос словацько-русиньскых односин на Выходній Словакії (1935).
Пан Руман хоче доказати, же на Пряшівщінї не є Русинів. Видно то ай з факту, же чісто русиньскы села, як наприклад,

Остурня, Ґромош, Ґранастов, Якубяны, Малый Липник, Великый Сулин, Высшы Словінкы і т. д. поважує за словацькый села.
Як ся на то позерають ученцї? А на котрім боцї стоїть народ? Чеськы, словацькый ай російскы ученцї єдномыселнї признають, же горната часть Пряшівщіны є заселена єдным з руськых племен – Лемками. О тім свідчіть лексікалне зложіня, але ай высловность в їх языку, народна культура і народне усвідомлїня. Кідь принесеме етноґрафічны мапы Нідерле, Томашівского, Гнатюка, Петрова і т д. спорным може быти лем сотацькый діалект, котрый пан Руман поважує за чісто словацькый. Напротів того, Заборьскый, Мнїшек, Бірґман, Пастернак, Шахматов, Томашівскый, Швецькый, як і такы учены як Олаф Брох, Володимир Гнатюк і т. д. признають, же основов сотацького діалекту суть русиньскы діалекты, а польско-словацькы елементы суть перевзятыма.

Лемкове хоснують чісто русиньскы діалекты Пряшівщіны, ай ґреко-католицькы Сотаци ся все поважовали за Русинів. Як приклад уводиме мадярьску штатістіку Шаріша і Земпліна з року 1840. Ай кідь береме до увагы ненавистне справованя угорьской влады, было нараховане в двох жупах – Шаріській і Земпліньскій (без Спіша і Абова) 147 000 Русинів (позерай моноґрафію Чернїка з року 1875). Штатістіка з року 1930, по 90-тёх роках при найвеце наростаючім числї Карпаторосів і зачленїнём до штатістікы Спіша і Абова документує уж лем 90 000 Русинів.
Руман называть тоту штатістіку фалзіфікатом сфанатізованых русофілів, ґрекокатолицькых вірників і учительского ставу. Най говорять высшеуведжены числа.
Пряшівщіна (выходна Словакія) належить Підкарпатьскій Руси ай подля дакотрых історічных фактів. Не є похыбностей, же припоїня выходу републікы од Татер к ЧСР было выслїдком поглядів русиньской громады на Пряшівщінї. В часї, кідь Руська Народна Рада в Старій Любовни ай в Пряшові стояла за припоїня выходу републікы к Чеськословеньску, сучасны Словаци на выходї републікы были за припоїня выходу к Мадярьску. Іщі в роцї 1918 тогдышнїй школьскый іншпектор в Пряшові позвав словацькых учителїв выходной части републікы і поставив вопрос о припоїню краю ід Чеськословеньскій републіцї. Сучасны експоненты словацького руху на Пряшівщінї му як одповідь заспівали мадярьску гімну. І так на припоїню выходу ід Чеськословеньскій републіцї мають главну заслугу передушыткым Русины.

З высшеуведженого є ясне, же снагы Румана суть без серьёзных підкладів. Руман ся проявлять як шовініста, інтолерантный фанатік, котрого кредо є основане на тезї: Вшытко, што не є словацьке треба пословенчіти, або знічіти.

Цїлём брожуры выданой Руманом є політічна експанзія словацького елементу на выход, на укор слабшого, одвіків утискованого русиньского жытельства. О научній основі той роботы не може быти ани бісїды, а уж нияк раз ю не мож поважовати за прояв демократії. Наспак, з нёй дыхать ненависть ід вшыткому руському.

Нам, молодому русиньскому поколїню ся не хоче вірити, же так несерьёзнї може писати функціонарь Словацькой лїґы. Предповідаме, же Вами выкликаный бой не послужить ід консолідації внуторных одношінь в сполочности і не має значіня ани в комплікованій міджінародній сітуації. Централный союз Підкарпатьскых штудентів протестує против той провокації і чекать неодкладне высвітлїня.

Слїдуючі рядкы пишеме в менї справодливости і солідарности з надіёв, же з Вашого боку буде поступоване властенецькым способом.

За Централный союз Підкарпатьскых штудентів в Ужгородї:

Іван ст. Шлепецькый, підпредседа

Василій Ів. Тудошій, председа

Алексей А. Фариніч, председа культурной комісії

В Ужгородї, 9. сектембра 1935

Справа о поліцайнім дозорі Президія поліцайного директоріату в Пряшові

Номер: 362 1941 през. Пряшів, дня 18.1.1941
Предмет: Ільковіч Алексей у Фулянці – поліцайный дозор. Вымір

Алексея Ільковіча, нар. дня 20. IV. 1910 у Фулянці, окрес Пряшів, тыж там приналежного, ґрекокатолицькой віры, слободного, журналісту, дотеперь жыючого в Пряшові, даю подля ст. V. абз. 2 зак. ч. 102/1929 Зб. з. і наслїдуючіх, , дале подля ст. 5. пункту 2 зак. ч. 300/1920 в звучаню зак. ч. 125/1933 Зб. з., і н. і подля наряджіня влады ч. 241/1939 Зб. з., під поліцайный дозор і приказую неодкладно провести тот вымір.
Під поліцайный дозор поставленый:
1. Є повинный такой по пропущіню із арешту одыйти до села Фулянка, котре му было придїлене за місце стабілного перебываня, і укварталёвати ся у своїх родічів на ґрекокатолицькій фарї. Без поволїня поліцайного директоріату в Пряшові не сміє із села Фулянка одыйти.
2. Своє місце бываня може змінити лем на основі поволїня поліцайного директоріату.
3. Од 21. до 6. годины ся мусить стримовати неперерывно в своїм місцї бываня.
4. Не сміє ходити до громадных містностей і до містностей політічных партій і орґанізацій, не сміє брати участь на громадах, засїданях, процесіях..
5. Не сміє ся стримовати на такых місцях, на котры жытельство ходить громадно. Без акутной прічіны не сміє хосновати транспорт. 6. Не сміє заганяти телеґрамы, не сміє хосновати телефон а ёго поштова корешпонденція підлїгать контролї.
7. Окрем особ із округу свого перебавыня, не сміє ся стрїчати з другыма особами. Контакт з другыма особами може у вынятковых припадах поволити поліцайный директоріат або шандарьска станіця в Капушанах, за участи особы, котра має на старости ёго дозор.
8. Не сміє у себе тримати такы друкованы матеріалы, писма, выявы, портреты, котры суть заказаны або котрых обсяг в припадї їх росшыріня бы міг нарушити громадный покій і порядок.
9. Менованый є повинный раз за тыждень голосити ся у старосты села Фулянка і на шандарьскій станіцї в Капушанах, а то в днях, котры му становить староста села і шандарьска станіця, по взаємній догодї. Кідь особа поставлена під поліцайный дозор уведжены установлїня порушить, допустить ся переступлїня і буде покарана подля § 13 ціт. закона покутов 10 000.- Кс або арештом до єдного місяця, або обидвома.
На основі § 5 Зак. ч. 131/1936 Зб. з. і н. далше высвітлёваня прічін того выміру ся выпущать.
Проти тому выміру ся мож одкликати на Жупнім урядї в Пряшові до 15-ёх днїв од ёго доручіня, а то посередництвом поліцайного директоріату в Пряшові..
Сучасно подля § 77 абзаца 3 наряджіня влады ч. 8/1928 Зб. з. і наслїдуючіх не допущать ся одклад одволаня – з оглядом на верейный інтерес.
Проти вылучіню одкладу одкликаня, на основі § 77 абз. 4 цітованого наряджіня влады, одкликаня ся не допущать.
О тім суть інформованы:
Алексей Ільковіч, журналіста, місце бываня Фулянка ч. 3
На страж!
Владный радця а поліцайный директор в заступлїню
Др. Штєвонка в. р.

Намісто епілоґу

Дістали ся мі до рук матеріалы – запискы з арешту русиньского новинаря Алексія Ільковіча, але ай множество справ з поліцайного директоріату о поліцайнім доглядї, а таксамо чісленны і подробны записы з выслухів, котры были довгы рокы утаёваны в штатнім обводнім архіві у Пряшові – Нижнїй Шебастовій. Позад новембровой революції в роцї 1989, кідь ся архівы на час сприступнили, інтересовали ся о такы матеріалы передовшыткым історіци. Едітор той публікації – Владимір Ільковіч але тушыв, же міджі утаєныма документами є і часть жывота ёго отця – Алексія Ільковіча, котрого він сам не зазнав, бо ёго отець траґічно загынув в часї другой світовой войны, кідь бомбардовали Пряшів. Была то незмыселна смерть. Як ся звыкне говорити, ёго отець быв в несправнім часї на несправнім місцю. Само собов, сын ся хотїв дізнати штонайвеце о послїднїх місяцях жывота свого отця. Пряшівскый архів му понукнув намного веце. Дістав ся ід справам о поліцайнім доглядї, поліцайным записам – довєдна выше 40 документів з періоду од мая 1940, коли молодый гласатель русиньско-словацького розгласу (в радіожурналї) в Будапештї быв слїдованый штатнов беспечностёв, як ай з періоду ёго другого увязнїня, кідь ся вернув з Будапешта – од 22. януара 1941, одколи быв поставленый під поліцайный догляд, аж до ёго кончіны – при бомбардованю міста Пряшів в послїднїх днях року 1944. В тім часї быв Алексій Ільковіч в пряшівскім арешї – на уліцї Конштантіновій ч. 6 – в сучасности є на тім місцю уряд ґеодезії і картоґрафії. Войнову траґедію припоминать памятник жертвам бомбардованя Пряшова 20. децембра 1944. Так ся сынови поступно зачала складовати мозаіка жывота ёго отця – новинаря Алексія Ільковіча.

Много ся о думаню, поглядах на тогдышню політічну сітуацію, але ай поглядах на розлічны аспекты жывота Русинів і їх історії мож дізнати із записків, першу часть котрых написав в арештї в Ілаві (1940), наслїдно новинаря Алексія Ільковіча, поставили під поліцайный догляд і не міг опустити свій біт. Так молодый новинарь знову зачав писати. Три основны части публікації – **Позначкы ід проблемам підпарпаторуськым; Підкарпаторуська автономія; Обсаджіня Підкарпатьской Руси Мадярами** нам дають шырокогранный образ о особі Алексія Ільковіча, на свою добу высоко ерудованого, міморяднї талентованого нелем позоровательа і коментатора, але ай чоловіка, котрый ся активно включав до подїй, чоловіка, котрому не быв легковажный розвиток властного народа.

Ёго запискы в чітателёви будять чутя обєктівного нагляду зрїлого чоловіка, котрый ся выгыбать необєктівным коментарям і намагать ся сітуацію выкреслити з надглядом, не натримуючі ани єдній з участных стран. Мож то збачіти при такых ёго коментарях, як характерістіка Штефана Фенцика, котрого характерізує як найбівшого містіфікатора і маніпулатора, або погляд на тогдышнє одношіня Мадярів ід меншынам (с. 150). На іншім місцю (с. 138-139) зась уводить на праву міру інформації о тзв. звірствах, котры удайнї робили Мадяры на Підкарпатьскій Руси. Алексій Ільковіч не мав потебу маніпуловати факты, скорше їх хотїв описати про історію якнайправдивіше. Як новинарь мав потребу написати правду ай о подїях, котры были в тім часї неправдиво презентованы (докінця ай посередництвом тогдышнїх медій) а тыж о людёх, што їх дакотры мали потребу в тім часї „спрятати“ выголошованём їх за мертвых. Дакотры з тых особ, о котрых медії інформовали, же загынули траґічнов смертёв наслїдно Ільковіч відїв жывых в уліцях Будапешту.

Предкладаме честованому чітателёви неблагу судьбу єдного члена русиньской ґрекокатолицькой родины Ільковічовых – Алексія Ільковіча. Як молодый новинарь тыжденника *Карпаторусскій ґолос* быв узнаваный і успішный, о чім свідчать ёго путёвы дорогы до Женевы (кідь

ся підписовав Сент-Жерменьскый договір), але ай до Паріжа, Белеграду, Заґребу, Прагы, Братїславы, до Будапешту, Ужгороду, Варшавы.... Стрїчав ся з домашнїма і загранічныма аташе, з політіками, прислушниками воєньскых сил. Мав талент на языкы (словом і писмом овладав руськый, словацькый, чеськый, нїмецькый, мадярьскый, латиньскый язык, плынуло комуніковати знав по французькы, сербскы, хорватьскы), любив ся стрїчати з приятелями, што му было осудным ай при ёго послїднїм заарештованю в року 1944. В пряшівскій кавярни на главній уліцї (днешня Вікторія) бісїдовав з приятелями по російскы. Такой го збалили шандарї і заарештовали, што му было наслїдно осудным аж до такой міры, же при бомбардованю Пряшова, кідь была шмарена бомба на будову арешту, загынув там ай він. За дакілько днїв было місто Пряшів ослободжене....

З почливости ід особности Алексія Ільковіча, але тыж з цїлём, одкрыти ай такы місця історії Русинів, сконціповали сьме дану публікацію, котра має амбіцію стати ся одборно-популарным выданём – літературов факту. Віриме, же публікція поможе выповнити „білы місця“ історії ці то як штудійный матеріал (прото сьме поважовали за вгодне доповнити єй рядом позначок і одкликів на одборну літературу), або як інтересне чітаня о не так давній історії Русинів, як ай о поглядї на тогдышнїй розвиток удалостей, котры ся дотыкали Русинів – як малочісленного народа під Карпатами. Публікація, як і додатковый матеріал є о то цїннїша, же обводный архів у Пряшові – Нижнїй Шебастовій є зась запертый, также к утаёваным матеріалам ся хто знать, ці буде мож іщі дістати, а хто знать, кілько з тых матеріалів там по зновуотвірїню архіву зістане.

Кветослава Копорова,
редакторка.

Владимір Ілковіч (зост.)
Русиньскый новинарь
Зоставитель: Владимір Ілковіч
Одповідна і языкова редакторка: ПгДр. Кветослава Копорова, ПгД.
Технічный редактор, ґрафічна управа: Мґр. Томаш Лічак
© Выдаватель: Сполок русиньскых писателїв Словеньска

Реалізоване з фінанчнов підпоров Уряду влады СР – проґрам Культура народностных меншын 2014.
Тоту публікацію ани єй части не мож репродуковати без поволїня властника авторьскых прав

Друкарня: Ґрафотлач Пряшів, с. р. о.
Перше выданя
Наклад: 300 фалатків

Vladimír Ilkovič (zost.)
Rusínsky novinár
Zostavovateľ: Vladimír Ilkovič
Zodpovedná a jazyková redaktorka: PhDr. Kvetoslava Koporová, PhD.
Technický redaktor, grafická úprava: Mgr. Tomáš Ličák
© Vydavateľ: Spolok rusínskych spisovateľov Slovenska

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR – program Kultúra národnostných menšín 2014.
Túto publikáciu ani jej časti nie je možné reprodukovať bez povolenia majiteľa autorských práv.

Tlačiareň: Grafotlač Prešov, s. r. o.
Prvé vydanie
Náklad: 300 kusov

ISBN 978-80-89746-01-9